

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΙΛΙΑΔΑ ΚΑΙ Η ΜΕΤΟΥΣΙΩΣΗ ΤΗΣ ΣΕ ΗΡΩΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Ἡ προσπάθεια τῆς ὁμηρικῆς ἔρευνας νά γνωρίσουμε τόν "Ὀμηρο καί τήν ἐποχή του μέσα ἀπό τὸ ἴδιο του τὸ τραγούδι δὲ θά ἦταν ὑπερβολὴ νά ποῦμε ὅτι εἶναι τόσο παλιά, ὅσο περίπου καί τὸ ἴδιο τὸ ἔργο· ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε τὸ «"Ὀμηρον ἐξ 'Ομήρου σαφηνίζειν» τῶν ἀλεξανδρινῶν γραμματικῶν. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς προσπάθειας μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ καί ἡ δική μας ἐργασία.

Εἰδικότερα ὅμως σκοπὸς τῆς μελέτης μας εἶναι νά ἐρευνήσουμε καί νά διαπιστώσουμε: α) Κατὰ πόσο καί με ποιά μορφή ἡ «πολιτικὴ κρίση» τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς ἔχει περάσει στὴν Ἰλιάδα, καί β) Πῶς ὁ ποιητὴς μας κατορθώνει νά μετουσιώσει αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός σὲ ποιητικὴ ὕλη, γιὰ νά φτιάξει με αὐτὴν τὸ ἀθάνατό του ἔργο.

Ὡστόσο, προτοῦ προχωρήσουμε, καί γιὰ νά βοηθήσουμε στὴν πιὸ ἀνετη ἐνταξὴ τοῦ θέματός μας στὸν ἐρευνητικὸ του χῶρο, θεωροῦμε ἀναγκαῖο νά ἐκθέσουμε συνοπτικὰ τὰ ὡς τώρα συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα ἔχει περίπου καταλήξει ἡ ὁμηρικὴ ἔρευνα μετὰ τὴν συνδρομὴ καί ἄλλων ἐπιστημῶν - ἀρχαιολογίας, ἱστορίας, θρησκευολογίας, λαογραφίας, γλωσσολογίας, φιλολογίας κλπ. - στὰ παρακάτω βασικὰ προβλήματα: 1) Ποιὰ σχέση ἔχει γενικὰ μετὰ τὴν ἱστορία ἡ ἐπικὴ ποίηση, καί εἰδικότερα ἡ Ἰλιάδα μας, 2) Ποιὰ ἐποχὴ καί ποῦ ζεῖ ὁ "Ὀμηρος, καί 3) Ποιὰ ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς καί τί ἐννοοῦμε «πολιτικὴ κρίση» στὴν ἐποχὴ αὐτή.

1.— Γιὰ τὴ σχέση ἐπικῆς ποίησης καί ἱστορίας δὲν ἔχουμε ἀκόμα μιὰ γερά θεμελιωμένη θέση πᾶνω στὸ πρόβλημα. Ὡστόσο ὅλοι σχεδὸν οἱ σημερινοὶ μελετητές, μολονότι δέχονται τὴν ἐλεύθερη σχέση ποίησης καί ἱστορίας, δὲν ἀρνοῦνται παράλληλα ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ποιητικὴ μετάπλαση τῆς πραγματικότητος σὲ κάθε ἡρωϊκὸ τραγούδι κρύβεται καί ἓνα, ἔστω καί μικρό, κομμάτι ἱστοριοῦ συμβάντος¹. Αὐτὸ ἔχει σχεδὸν ἀποδείξει τουλάχιστον ἡ μελέτῃ ἐπικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον. Βεβαίως εἶναι ὅτι κάτω ἀπὸ τὰ πιὸ πολλὰ

1. Lesky (1), σ. 69 κκ..

ήρωϊκά τραγούδια κρύβεται ένα ιστορικό γεγονός, πού μέσα στο χρόνο ή λαϊκή παράδοση, και πιδι πολύ ή ποιητική ανάγκη νά τὸ μετουσιώσῃ σὲ ποιητικὴ ὕλη, τὸ ἔχει διαφοροποιήσῃ τόσο πολὺ, ὥστε στὸ πρῶτο ἀντίκρισμα νὰ φαίνεται αὐτὸ ἐντελῶς ἄσχετο καὶ ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητά. Καὶ ὅμως σήμερα ἡ ἔρευνα κατορθώνει καὶ προσδιορίζει τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονός, ἰδιαίτερα στὰ τραγούδια πού ἀναφέρονται γεγονότα κοντινότερων ἱστορικῶν ἐποχῶν. Ἔτσι σήμερα γενικὰ πιστεύουμε ὅτι σὲ ὅλα τὰ ἐπικά τραγούδια ὑπάρχει ἓνα ἱστορικὸ ὑπόβαθρο¹. Τὸ ἴδιο παραδεχόμεσθε καὶ γιὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔργα.

Γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἡ ἐπικὴ ποίηση ἦταν ἱστορία. Ἀκόμα καὶ αὐτὸς ὁ Θουκυδίδης πίστευε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος, πού μᾶς τραγουδάει ὁ Ὅμηρος, ἦταν ἓνα πραγματικὸ γεγονός. Ἀμφιβάλλει μόνο, ἂν στὸ μέγεθος καὶ στὶς συνέπειες μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ φοβερὸ πελοποννησιακὸ πόλεμο (Α', 3, 3).

Στὰ νεώτερα χρόνια παρουσιάζεται ἡ γνωστὴ πολύχρονη διαμάχη τῶν ὁμηρολόγων γιὰ τὸ ποῖα καὶ πόση σχέση ἔχει ἡ Ἰλιάδα μὲ τὴν ἱστορία². Σήμερα τὰ σημαντικὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαιολογίας, ἡ μελέτη τοῦ χεττιτικοῦ ἀρχείου, ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β', καθὼς καὶ ἡ συμβολὴ τῶν ἄλλων σχετικῶν ἐπιστημῶν, ὑποχρέωσαν σὲ μιὰ νέα ἀξιολόγηση τῶν στοιχείων μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἀπόψεις ὅλων σχεδὸν τῶν μελετητῶν νὰ συγκλίνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα «Τρωϊκὸς πόλεμος», πού καὶ ὁ Ὅμηρος ποιητικὰ πραγματεύεται μέσα στὴν Ἰλιάδα του, κρύβεται ὅπωςδὴποτε μιὰ μεγάλῃ σύγκρουση τῶν Ἀχαιῶν μὲ τοὺς κατοίκους τῆς πλούσιας καὶ σημαντικῆς λόγω θέσης βορειοδυτικῆς Μικρασίας.

Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τὸ πολὺ παλιὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο πού κρύβει ἡ Ἰλιάδα, ὑπάρχει ἀκόμα καὶ μιὰ ἄλλη ἱστορικὴ πραγματικότητα πού συναντοῦμε στὸ ἔργο, γιὰ τὴν ὁποία κανένας δὲν ἀμφιβάλλει· καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ὁμηρικὴ ἐποχὴ - ἡ ἐποχὴ πού ζεῖ καὶ τραγουδάει ὁ ποιητὴς - καὶ πού ἔχει περάσει πλούσια μέσα στὸ ἔπος³. Αὐτὴ εἶναι πού μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ μιὰ ἐκδήλωσή της, τὴν «πολιτικὴ κρίση», εἶναι πού θὰ ἐρευνήσουμε.

2.- Τὸ πότε ἔζησε ὁ Ὅμηρος εἶναι ἓνα πρόβλημα πού βασάνισε καὶ βασανίζει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα τοὺς μελετητὲς πού πιστεύουν στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ποιητῆ. Στὴν ἀρχαιότητα ἄλλοι ἤθελαν τὸν Ὅμηρο σύγχρονο μὲ τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο (1193-1184 π.Χ.), ἄλλοι τὸν τοποθετοῦσαν δυὸ γενιὰς ἀργότερα (60 ἢ 80 χρόνια) ἀπὸ αὐτόν, πολλοὶ τὸν θεωροῦσαν σύγ-

1. Lesky (1), σ. 67 κκ., Flacelière σ. 15 κκ..

2. Page, σ. 127 κκ., 134 κκ., Lesky (1), σ. 64-71, ὅπου βρίσκει κανεὶς τίς σημαντικότερες θέσεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ ὡς τώρα γιὰ τὸ πρόβλημα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Schadewaldt, σ. 115-162, Snell, σ. 202 κκ..

χρονο μὲ τὸν Ἡσίοδο, μέσα σὲ αὐτοὺς καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ποὺ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη (δοκέω) πίστευε (2, 53) ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔζησε κάπου τετρακόσια χρόνια πρὶν μὲ προστά ἀπὸ αὐτόν, γύρω στὰ 850 περίπου π.Χ..

Στὰ νεώτερα χρόνια ἡ μελέτη τῶν πολιτισμικῶν στοιχείων τῶν ὁμηρικῶν ἔργων καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γραφῆς ὑποχρέωσαν τοὺς ἐρευνητὲς νὰ χαρακτηρίσουν ὡς ὁμηρικὸ αἰῶνα τὸν 8ο π.Χ. καὶ νὰ προσδιορίσουν στενότερα ὡς ἐποχὴ δημιουργίας τῶν ποιημάτων τὰ τελευταῖα 30 χρόνια τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, μὲ πρῶτο ἔργο τὴν Ἰλιάδα, γύρω στὰ 730, καὶ δεύτερο τὴν Ὀδύσεια καμὶὰ 25 χρόνια ἀργότερα, γύρω στὰ 700¹.

Ὅσο γιὰ τὸ ποῦ ἔζησε ὁ Ὅμηρος, εἶναι γνωστὸς ὁ καβγάς στὴν ἀρχαιότητα τῶν σημαντικότερων πόλεων, νὰ θεωρηθοῦν γενέτειρες τοῦ μεγάλου ποιητῆ:

«Ἐπτά πόλεις μάρανται σοφὴν διὰ εἶζαν Ὀμήρου
Σμύρνη, Χίος, Κολοφῶν, Ἰθάκη, Πύλος, Ἄργος, Ἀθῆναι».

Σήμερα οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν συγκλίνουν καὶ περιορίζουν τὸ χῶρο ποῦ ἔζησε καὶ κινήθηκε ὁ ποιητὴς μας στὸ τρίγωνο ποῦ σχηματίζουν ἡ Χίος καὶ οἱ ἐξιωνισμένες αἰολικὲς πόλεις Σμύρνη, Φώκαια καὶ Κολοφώνα². Ζεῖ ἐπομένως ὁ Ὅμηρος τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα στὴν Ἰωνία, σὲ μιὰ περιοχὴ, ὅπου ὁ ἐγκαταστημένος ἀπὸ δυὸ καὶ πλέον αἰῶνες ἐκεῖ ἑλληνισμός, ἐλεύθερος ἀπὸ τὸ συντηρητισμὸ τῶν ἐλλαδικῶν μητροπόλεων καὶ μὲ μιὰ περισσότερο ἀνετὴ οἰκονομικὴ ζωὴ, θὰ δημιουργήσῃ τις προϋποθέσεις, ὅχι μόνο μιᾶς σπουδαίας πνευματικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ καὶ μιᾶς πολιτικῆς ἀλλαγῆς³. Τὰ στέρματα καὶ τὰ πρῶτα ψυχανεμίσματα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐπισημάνουμε μέσα στὴν Ἰλιάδα.

3.- Ὅστοςο γιὰ νὰ προσδιορίσουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα, τοῦ ὁμηρικῶ αἰῶνα, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ πρὶν παλιά. Σήμερα μὲ βάση τὰ ἀφθονα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ τὴν ἀποκρυπτογραφημένη πρὶν Γραμμικὴ γραφὴ Β' μπορούμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ δομὴ τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν αἰώνων. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὅπωςδήποτε μοναρχικὸ καθεστὸς, καθαρὰ συγκεντρωτικὸ, μὲ μιὰ αὐστηρὴ ἱεραρχία καὶ μὲ μιὰ τέλεια ὁργανωμένη γραφειοκρατικὴ ὑπηρεσία. Οἱ Πινακίδες, ποὺ μᾶς σώθηκαν, μὲ τὴ λεπτομερὴ οἰκονομικὴ καταγραφή τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διάθεσης τῶν ἀγαθῶν, καθὼς καὶ τῶν παραγωγικῶν ἐπαγγελμάτων, μαρτυροῦν τὸν ἑλεγχὸ καὶ τὸ συγ-

1. Γιὰ τὴν ἐποχὴ ποῦ ἔζησε ὁ Ὅμηρος ἀπὸ τὰ τόσα πολλὰ ποὺ ἔχουν γραφεῖ παραπέμπουμε σὲ μερικὰ τελευταῖα ἔργα: Lesky (1) σ. 7 κκ., Schadewaldt, σ. 153 κκ., Finley, σ. 16, 31, 35 κκ., Κακριδῆς (4), σ. 4 κκ., 11 κκ., 168.

2. Lesky (1), σ. 4 κκ., Schadewaldt, σ. 125 κκ., Flacelière, σ. 20.

3. Snell, σ. 57, 211 κκ..

κεντρωτισμό που άσκούσε ή κεντρική έξουσία. Στην κορυφή τής ιεραρχίας άνώτατος άρχοντας στέκεται ό «*Φάναξ*» και προς τά κάτω κλιμακώνεται μιá σειρά από άλλους άξιωματούχους. Ό «*Βασιλεύς*» φαίνεται νά είναι ξ-νας κατώτερος διοικητικός υπάλληλος, κάτι σαν διοικητής έπαρχίας¹.

Όσοτόσο από τό τέλος τής μυκηναϊκής έποχής, από τό 12ο ως τόν 8ο αιώνα, που ζει ό Όμηρος, πρέπει νά μεσολάβησαν άποφασιστικά γεγονότα, που δέν μπορούμε σίγουρα νά τά παρακολουθήσουμε. Τά μόνα που μέ βεβαι-ότητα μπορούμε νά καταγράψουμε είναι: α) 'Η τέλεια καταστροφή τών μυκηναϊκών άκροπόλεων β) 'Η μετακίνηση έλληνικών πληθυσμών τής κεν-τρικής και νότιας Ελλάδας, στην άρχή προς τά νησιά του Αιγαίου και τά παράλια τής Μικρασίας και άργότερα προς τά δυτικά: Σικελία, Κάτω 'Ιτα-λία κλπ., και γ) 'Η ζωή μέσα στους σκοτεινούς αυτούς αιώνες, όπως φαίνε-ται από τά εύρήματα, γίνεται φτωχότερη και άπλούστερη. Και όμως μέ-σα στους χρόνους αυτούς συντελείται μιá κοινωνική και πολιτική μεταβο-λή. Δημιουργούνται δυό νέοι πολιτικοί θεσμοί: ή «*Βουλή*» τών γερόντων και ή «*Άγορή*» του λαού, που τους βλέπουμε τόσο στα όμηρικά έργα, όσο και στην πολιτική ζωή τών έλληνικών πόλεων². Για τή δημιουργία και τήν εξέ-λιξη αυτών τών θεσμών μόνο υποθέσεις μπορούμε νά κάνουμε, μιá και δέν έχουμε σήμερα στα χέρια μας ικανά ιστορικά στοιχεία. Κάτι όμως που μπο-ρούμε πιό σίγουρα νά σημειώσουμε στην πολιτική αυτή άλλαγή είναι ή με-τάβαση μέσα στους αιώνες αυτούς σε μιá εύθραυστη μορφή κεντρικής έξου-σίας. Οί μεγάλοι «διογενείς άνακτες» τής μυκηναϊκής έποχής παραχώρη-σαν τή θέση τους στους «*βασίλεις*», πρόσωπα ισχυρά τών διάφορων γενών τής πόλης, που προσπαθούν και αυτοί νά κρατήσουν κληρονομικά τήν έξου-σία³, όσο τους επιτρέπει ή νέα μορφή τής κοινωνικής ζωής.

Γιά νά σταθοΰμε ώστόσο στόν 8ο π.Χ. αιώνα, πέρα από τήν πολιτική αυ-τή άλλαγή που έχει συντελεστεί, πρέπει ακόμα νά προσθέσουμε και τή με-γάλη οικονομική ανάπτυξη, που πραγματοποιείται τώρα μέ τό ναυτικό έμ-πόριο και τή δημιουργία τής βιοτεχνίας⁴, τής βιομηχανίας, όπως θά λέγαμε σήμερα, μέ επίκεντρο τήν Εύβοια, τά μεγάλα νησιά του Αιγαίου και τά δυτι-κά παράλια τής Μικρασίας, όπου πυκνός έχει εγκατασταθεί ό έλληνικός κόσμος. Γενικά οί συνθήκες ζωής τών Έλλήνων, και κυρίως τών άποίκων, μεταβάλλονται. 'Η εύημερία και παράλληλα ή πνευματική ανάπτυξη είναι πλέον γεγονός άναμφισβήτητο⁵.

1. Page, σ. 211 κκ., Βλάχος, σ. 76 κκ., 'Ιστορ. Έλλην. Έθνος, τομ. Α, σ. 265 κκ..

2. Βλάχος, σ. 177, 208 κκ., όπου συγκεντρώνει και συζητάει τίς πιό σημαντικές ως τώρα γνώμες γύρω από τήν εξέλιξη του πολιτεύματος από τά μυκηναϊκά χρόνια ως τόν Όμηρο. 'Ιστορ. Έλλην. Έθνος, τομ. Β, σ. 48.

3. Botsford - Robinson, σ. 29 κκ., 42 κκ., 'Ιστορ. Έλλην. Έθνος, τομ. Β, σ. 49.

4. 'Ιστορ. Έλλην. Έθνος, τομ. Β, σ. 43 κκ., Botsford - Robinson, σ. 68 κκ..

5. Botsford - Robinson, σ. 66 κκ., Schadewaldt, σ. 156 κκ..

Ἔτσι ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνδρωσις περισσότερων μελῶν μέσα στὴ βασιλικὴ οἰκογένεια ἢ περισσότερων γενῶν μέσα στὴν πόλη δημιουργεῖ, κυρίως μὲ τὴν ἐπιμιξία καὶ τὴ διασταύρωση παλιῶν εὐγενῶν καὶ νεόπλουτων ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία, μιὰ νέα τάξη, τὴν τάξη τῶν «ἀρίστων», τῶν εὐγενῶν καὶ εὐπατριδῶν¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ λαὸς μὲ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ἱδρυσιμὴ τῶν ἀποικιῶν, στὰ ὑπερπόντια ἐμπορικὰ ταξίδια καὶ τὴν εἰδίκευσή του στὴ βιοτεχνία τῆς ἐποχῆς ἄρχισε νὰ παίρνει κάποια θέση ὑπεύθυνη μέσα στὴ ζωὴ τῆς πόλης. Ἀπὸ τὴν πρόθυμη καὶ δυναμικὴ παρουσία του ἐξαρτᾶται ἡ οἰκονομικὴ προκοπὴ τῆς πόλης καὶ παράλληλα ἡ ἀνεξαρτησία της. Ἡ νέα ἱστορικὴ πραγματικότητα διαμορφώνει λοιπὸν παράλληλα μὲ τὴν παλιότερη βασιλικὴ ἐξουσία καὶ δυὸ νέους φορεῖς τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τὴν ἰσχυρὴ τάξη τῶν «ἀρίστων» καὶ τὸν ὀργανωμένο, ἀλλὰ χωρὶς δύναμιν ἀκόμα λαὸν². Ἡ «Ἀγορὴ» τοῦ λαοῦ μποροῦμε σίγουρα νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο ἀποφασιστικὸ βῆμα γιὰ τὴ Δημοκρατία³.

Ὡστόσο ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, ποὺ συνεχῶς καὶ παρακμάζει μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, γιὰ νὰ κυβερνήσει τὸ λαὸ τῆς πόλης, ποὺ ὅλο καὶ αὐξάνει, θὰ στηριχθεῖ στὴν ἀρχὴ στὴν τάξη τῶν «ἀρίστων», ἀλλὰ στὴ συνέχεια θὰ κινδυνέψει καὶ στὸ τέλος θὰ παραμεριστεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἰδίαν⁴. Στὰ χρόνια τοῦ ποιητῆ μας ἔχει ἀρχίσει ἤδη αὐτὴ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἀνδρωμένη τάξη τῶν εὐγενῶν. Σὲ ὅλες τις ἑλληνικὲς πόλεις ὁ θεσμὸς τῆς κληρονομικῆς βασιλείας κλυδωνίζεται· ὁ βασιλεὺς χάνει τὸ κύρος του καὶ τὴν ἐπιβολὴν του· αἰτία, εἴπαμε, ἡ ἐμφάνισις νέων ἰσχυρῶν οἰκονομικῶν καὶ πνευματικῶν προσώπων μέσα στὴν πόλιν. Ἔτσι ἡ ἐξουσία περνᾷ διαδοχικὰ ἀπὸ τὸ ἓνα ἀριστοκρατικὸ γένος στὸ ἄλλο, ποὺ παρουσιάζεται δυναμικότερο καὶ προσπαθεῖ νὰ κρατήσῃ μὲ κάθε τρόπο γιὰ λογαριασμὸν τοῦ τῆς ἐξουσίας. Τέλος συνασπισμένοι κατορθώνουν οἱ εὐγενεῖς, οἱ λίγοι ἰσχυροὶ «ἄριστοι», νὰ παραγκωνίσουν τὸ βασιλιά, εἴτε μὲ ἀπροκάλυπτο σφετερισμὸ τῶν δικαιωμάτων του εἴτε μετατρέποντας τὸν θεσμὸ τῆς κληρονομικῆς ἐξουσίας σὲ αἰρετὸ ἀξίωμα⁵. Στὴ συνέχεια ὅμως ἡ προσπάθεια τῶν ἀριστοκρατικῶν καθεστώτων νὰ περιορίσουν ἢ νὰ παραμερίσουν τὴν «Ἀγορὴν», τὴ συνέλευσιν τοῦ λαοῦ, ποὺ τώρα κάτω ἀπὸ τὶς νέες εὐνοϊκὲς συνθῆκες ζωῆς ἀρχίζει νὰ ἀφυπνίζεται, θὰ σταθεῖ πρᾶξιν μοιραία γιὰ τὴν ἰδίαν τοὺς τὴν ὑπαρξὴν καὶ θὰ ὀδηγήσῃ σὲ μιὰ νέα πολιτικὴ κρίσις, ποὺ θὰ συνταράξῃ στὰ ἀμέσως μετὰ τὸν Ὀμηρὸν χρόνια τὶς ἑλληνικὲς πόλεις. Ἐχοῦμε περάσει πιά στὸν 7ο καὶ 6ο αἰῶνα· τώρα ἰσχυρὲς προσωπικότητες, ποὺ εἴτε προέρχον-

1. Ἱστορ. Ἑλλην. Ἔθνοισ, τομ. Β, σ. 49 κκ..

2. Ἱστορ. Ἑλλην. Ἔθνοισ, τομ. Β, σ. 46 κκ..

3. Glotz, σ. 111 κκ..

4. Glotz, σ. 45 κκ., 71 κκ..

5. Botsford - Robinson, σ. 61 κκ..

ται από την τάξη των «ἀρίστων» εἴτε από τὸ λαό, στηριγμένες τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς στὴ δύναμη τοῦ λαοῦ, στασιάζουν καὶ παραμερίζουν τὴν ἰσχυρὴ ἀριστοκρατία ἢ τὴ σκιώδη βασιλικὴ ἐξουσία· εἶναι οἱ γνωστοὶ μας «*Τύραννοι*»¹.

Ἐμεῖς ὅμως θὰ πρέπει νὰ γυρίσουμε στὸν 8ο αἰῶνα, στὸν αἰῶνα τοῦ ποιητῆ μας. Αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τὴν «πολιτικὴ κρίση», τὴν ἀμφισβήτηση δηλ. καὶ τὴ σύγκρουση τῶν εὐγενῶν μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, τὸ βασιλιά, εἶναι ποὺ ὁ Ὅμηρός μας ζεῖ ὁ ἴδιος ἀπὸ κοντὰ μέσα στὰ ἀρχοντικά· τὴ βλέπει καὶ τὴν ἀκούει γύρω του στὶς βασιλικὲς Αὐλὲς καὶ στὶς πόλεις, ὅπου φιλοξενεῖται ὡς τραγουδιστής. Καὶ εἴμαστε βέβαιοι σήμερα ὅτι ὁ ποιητὴς μας γνώρισε ὅλες τὶς πόλεις ἀπὸ τὴν Εὐβοία καὶ τὰ νησιά ὡς τὰ παράλια τῆς Μικρασίας καὶ πρὸ βαθιὰ ἀκόμα, ποὺ ἀκμάζουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Γιατὶ δὲν ἦταν ἓνας τῆς σειρᾶς καὶ τυχαῖος ραψωδός, ἀλλὰ ἓνας μεγάλος ἀοιδὸς καὶ ραψωδὸς μαζὶ². Ἐφτιαχνε καὶ τραγουδοῦσε ὁ ἴδιος τὰ μεγάλα του τραγούδια καὶ σὲ μιὰ μορφή γιὰ τὸ ἔπος ἐξάπαντος πρωτόγνωρη. Πρέπει νὰ χάρηκε τιμὲς καὶ τιμές· νὰ λάμπρυνε μὲ τὴν παρουσία του γιορτὲς καὶ πανηγύρια· νὰ ἔφαγε καὶ νὰ μίλησε μὲ ἄρχοντες καὶ βασιλιάδες, ποὺ ἄλλων θὰ συμπάθησε τὴ γενιὰ τους καὶ θὰ τὴ δόξασε στὰ τραγούδια του, καὶ ἄλλους θὰ περιφρόνησε καὶ θὰ ἀπέφυγε καὶ νὰ τοὺς μνημονεύσει ἀκόμα³. Γιαυτὸ καὶ πρέπει νὰ γνώρισε προσωπικὰ τὶς διαμάχες καὶ τὶς ἀντιζηλιές τῶν φιλόδοξων εὐγενῶν, τὶς προστριβὲς καὶ τὶς ἀναστατώσεις τῶν μεγάλων γενῶν, τὶς ἀντιδράσεις καὶ τὶς συγκρούσεις πρὸς τὴν ἐξουσία τῶν νέων ἰσχυρῶν τῆς ἐποχῆς· ἀκόμα θὰ ἔζησε ἀπὸ κοντὰ τὰ παράπονα καὶ τὶς ἀγωνίες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, τοὺς πόθους καὶ τοὺς καημούς τους γιὰ περισσότερα δικαιώματα καὶ ἐλευθερία στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς πόλης τους, ποὺ αὐτοὶ κυρίως μὲ τὸ μόχθο τους καὶ τὶς θυσίες τους τὴν κρατοῦν εὐημεροῦσα καὶ λεύτερη· τέλος μὲ λίγα λόγια ὁ ποιητὴς μας πρέπει νὰ παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις καὶ ἀνωμαλίες τῶν πόλεων.

Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πολιτικὸ ἀφύπνισμα, τὶς ἀντιδράσεις καὶ τὶς συγκρούσεις τῶν ἀρχόμενων πρὸς τὴν ἐξουσία, τῶν ἡρώων καὶ τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν ἄρχοντά τους, ἐννοοῦμε «πολιτικὴ κρίση». Καὶ εἶναι πολὺ φυσικὸ ὁ Ὅμηρός μας, ποὺ ζεῖ ὅλη αὐτὴ τὴν πολιτικὴ κρίση, νὰ τὴ μεταφέρει μὲ τρόπο ποιητικὸ μέσα στὴν Ἰλιάδα του. Ἐξάλλου ἅς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι εἶναι ἀξίωμα οἱ μεγάλοι δημιουργοὶ νὰ ἐκφράζουν μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τὴν τέχνη τους τὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς τους. Καὶ ὁ Ὅμηρος ἀναμφισβήτητα εἶναι ἓνας πολὺ μεγάλ-

1. Glotz, σ. 118 κ., Botsford - Robinson, σ. 78 κ., Mireaux, σ. 58 κ..

2. Schadewaldt, σ. 80 κ., Finley, σ. 29 κ., Mireaux, σ. 93 κ., Codino, σ. 161 κ., Κωτόπουλος, σ. 25 κ..

3. Ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα τοῦ ἀποτολμᾷ μιὰ κάθαρση τῆς παράδοσης ἀπὸ στοιχεῖα καὶ πρόσωπα, ποὺ θεωροῦσε ἀταίριαστα μὲ τὶς ἠθικὲς ἀντιλήψεις του, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς προσωπικὲς του ἰσως συμπάθειες. Κακρυδῆς (2), σ. 46 κ., Κωτόπουλος, σ. 23 κ..

λος ποιητής. Καὶ θὰ ἦταν τὸ λιγότερο ἀφέλεια νὰ πιστέψουμε ὅτι ἄφησαν ἀνεπηρέαστο καὶ ἀσυγκίνητο αὐτὸν τὸν μεγάλο δημιουργὸ πολιτικὰ γεγονότα τόσο συνταρακτικὰ τῆς ἐποχῆς του. Μόνο ἀπὸ ἓναν ἀσήμαντο ποιητὴ θὰ μπορούσε νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ πιὸ σοβαρὸ γεγονὸς τῆς ἐποχῆς του - τὸ πολιτικὸ - ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ ἓναν "Ὀμηρο, πού ἔχει χίλια μάτια καὶ χίλιες αἰσθήσεις, πού παθαίνεται ἀπὸ τὸν πόνο καὶ τὴ χαρά, πού καταγράφει τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δυστυχία, πού ζωγραφίζει τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ἀσχήμια τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὰ πιὸ ἀσήμαντα ἀκόμα γεγονότα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, πού ζεῖ μὲ τὸ δικό του τρόπο, τὸν ποιητικὸ, ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του.

"Ὅτι ὁ "Ὀμηρος βρῆκε ποιητικὰ τὸν τρόπο καὶ τὴν ἔκφραση νὰ περάσει μέσα στὰ τραγούδια του τὴν πολιτικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς του, μᾶς τὸ βεβαιώνει τὸ πολιτικὸ σύστημα πού παρουσιάζει στὰ ἔργα του. Αὐτὸ εἶναι στὴ δομὴ του σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ πολιτικὸ καθεστὸς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα.¹ Γιὰ τὴν ἐργασία μας εἶναι ἀπαραίτητο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ δώσουμε βοηθητικὰ μιὰ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ὁμηρικοῦ πολιτικοῦ συστήματος, ὅσο γίνεται σύντομα². Καὶ τοῦτο, γιατί ἔτσι μόνο θὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε μέσα σὲ αὐτὸ τὴν πολιτικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ μας.

Στὴν ὁμηρικὴ ποίηση συναντοῦμε ὡς πολιτικὸ καθεστὸς τὴν «ἐλέω» ἢ «εὐνοίᾳ Διὸς» κληρονομικὴ βασιλεία. Ἡ διάρθρωση τοῦ ὅλου συστήματος

1. Κι ἐμεῖς, ὅπως καὶ ἓνα μεγάλο πλῆθος μελετητῶν, πιστεύουμε ὅτι ὁ "Ὀμηρος τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος, πού μᾶς παρουσιάζει μέσα στὴν Ἰλιάδα του, τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονή του ἐποχὴ καὶ τὰ μεταφέρει μὲ ποιητικὸ τρόπο στὸ τραγούδι του, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς μας δὲν προσπαθεῖ νὰ φωτίσει ὅλα αὐτὰ μὲ κάποιο χρῶμα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία θέλει νὰ μᾶς τοποθετήσει τὰ γεγονότα τοῦ ἔργου του. Mireaux, σ. 9 κκ., 24 κκ., 46 κκ., Βλάχος, σ. 25, 89 κκ., 123, 205 - 19, καθὼς καὶ σημ. 28 - 35 στὴ σ. 228 κκ., ὅπου ὁ συγγραφέας παραπέμπει σὲ πλούσια βιβλιογραφία.

Στὴν ἐργασία μας θὰ παραπέμπουμε πολὺ τακτικὰ στὸ βιβλίο τοῦ Γεωργίου Κ. Βλάχου «Πολιτικὲς κοινωνίες στὸν "Ὀμηρο», πού πρόσφατα μεταφράστηκε ἀπὸ τὰ γαλλικὰ (1981). Στὰ ἑλληνικὰ εἶναι μοναδικὸ στὸ εἶδος του καὶ παράλληλα ἕνα θαυμάσιο βιβλίο. Ὁ Βλάχος δὲ διαπραγματεύεται βέβαια εἰδικὰ τὸ θέμα μας, ἀλλὰ, καθὼς ἀσχολεῖται μὲ τὸ ὁμηρικὸ πολιτικὸ σύστημα καὶ τὰ προβλήματά του, ἀναφέρεται καὶ σχολιάζει στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ ἔργο, πού χρησιμοποιοῦμε κι ἐμεῖς στὴν ἐργασία μας. Ἀκόμα παραπέμπει, καὶ ἰδιαίτερα στίς σημειώσεις του, σὲ πλούσια σύγχρονη βιβλιογραφία, ὅπου ἐξετάζεται ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς τὸ πολιτικὸ σύστημα τῶν ὁμηρικῶν ἔργων καὶ κρίνονται οἱ διάφορες θεωρίες, πού ἔχουν διατυπωθεῖ ὡς τῶρα. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τὴν ἐργασία μας, ἀλλὰ εἶναι ἀπόλυτα κατατοπιστικὰ γιὰ τὸ μελετητὴ καὶ ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ θέματος.

2. Μιὰ λεπτομερὴ εἰκόνα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῶν ὁμηρικῶν ἔργων ἀκόμα βρίσκουμε: Βλάχος, σ. 23 κκ., 55 κκ., 89 κκ., Glotz, σ. 51 κκ..

και ἡ ἀξιολογικὴ κατιούσα κλιμάκωσή του παίρνει τὴ μορφή: «*Βασιλεὺς*» - «*Βουλὴ γερόντων*» - «*Ἀγορὴ λαοῦ*».

α) Ὁ «*Βασιλεὺς*»¹ προέρχεται ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν «*ἀρίστων*», τῶν εὐγενῶν εἶναι ὁ πιὸ πλούσιος καὶ στολίζεται συνήθως μὲ ἓνα πλῆθος σωματικὰς καὶ ψυχικὰς ἀρετὰς· καυχίεται ὅτι ἡ γενιά του κατεβαίνει ἀπὸ τὸ Δία ἢ κάποιον ἄλλο θεὸ ἢ συνδέεται μὲ γνωστὰ μυθικὰ πρόσωπα. Εἶναι στὸν πόλεμον ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ καὶ στὴν εἰρήνῃ «*μέγας ἱερεὺς*» καὶ δικαστὴς στὴ χώρα του. Οἱ ἐπιθυμίες του καὶ οἱ ἀποφάσεις του ἐκτελοῦνται ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του, ὅχι πάντοτε χωρὶς κάποιες ἀντιδράσεις ἀπὸ τοὺς «*γέροντες*», δηλ. τοὺς «*ἀρίστους*». Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς κάποτε εἶναι τόσο ἔντονες, πὺ μειώνουν ἢ κλονίζουν τὸ κύρος τοῦ βασιλιᾶ. Στὸ τέλος ὁμως σώζεται πάντα ἡ βασιλικὴ ἀξιοπρέπεια μὲ τὴ σύνεσιν τῶν «*γερόντων*» ἢ ποιητικὰ μὲ τὴ θεϊκὴ ἐπέμβαση.

β) Ἡ «*Βουλὴ τῶν γερόντων*»² εἶναι ἓνα συμβούλιον, πὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς «*ἀρίστους*», ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς ἥρωες τῆς παράδοσης. Δικαίωμα νὰ συγκαλεῖ τὴ «*Βουλὴν*» ἔχει μόνον ὁ βασιλιάς. Ὁ ρόλος τῆς «*Βουλῆς τῶν γερόντων*» πὺ δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητά ὅλοι στὴν ἡλικία γέροντες, εἶναι κυρίως συμβουλευτικὸς. Τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς ἡ «*Βουλὴ*» ἀκούει τὶς ἀποφάσεις τοῦ βασιλιᾶ καὶ τὶς ἐπικροτεῖ. Δὲ λείπουν ὁμως καὶ οἱ περιπτώσεις, πὺ ἡ πρότασις κάποιου «*βουλευφόρου*», κάποιου ἀρίστου τῆς «*Βουλῆς*», νὰ γίνεται δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸ βασιλιά καὶ νὰ ἐκτελεῖται. Ἡ «*Βουλὴ*» συγκαλεῖται πιὸ πολὺ στὶς δύσκολες γιὰ τὴν πόλιν στιγμὰς, γιὰ νὰ βοηθῇ μὲ τὴν πείρα της τὸ βασιλιά νὰ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικότερα τὰ προβλήματα τῆς χώρας.

γ) Ἡ «*Ἀγορὴ τοῦ λαοῦ*»³ εἶναι ἡ λαοσυνέλευσις - εὐγενεῖς καὶ λαὸς-, πὺ συγκαλεῖται καὶ αὐτὴ μόνον ἀπὸ τὸ βασιλιά. Ὑποχρέωσὴ της νὰ ἀκούει τὶς βασιλικὰς ἀποφάσεις καὶ νὰ τὶς ἐκτελεῖ. Στὴ συνέλευσιν τὸ λόγον παίρνουν μόνον οἱ εὐγενεῖς. Ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, «*δήμου ἄνδρες*», σπάνια παρουσιάζονται γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴ γνώμην τους⁴. Ὅσοι θέλουν νὰ μιλήσουν στὴ συνέλευσιν, πρέπει πρῶτα ἀπὸ τὸν κήρυκα, σημαντικὸ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του πρόσωπον κοντὰ στὸ βασιλιά, νὰ πάρουν τὸ «*σκηπτρον*», ἓνα εἰδικὸ ραβδί, νὰ προχωρήσουν στὸ κέντρο τοῦ συναθροισμένου πλῆθους καὶ νὰ τὸ κρατοῦν στὸ χέρι, ὅση ὥρα θὰ μιλοῦν. Ἡ διάλυσιν τόσο τῆς «*Βουλῆς*», ὅσο καὶ τῆς

1. Glotz, σ. 51 κκ., Βλάχος, σ. 55 κκ., 80 κκ., Mireaux, σ. 46 κκ..

2. Βλάχος, σ. 96 κκ., Glotz, σ. 57 κκ., Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἔθνους, τομ. Β, σ. 48, Codino, σ. 103 κκ..

3. Glotz, σ. 61 κκ., Βλάχος, σ. 96-124, Codino, σ. 102. Γιὰ τὴ λέξιν «*Ἀγορὴ*», τὶς σημασίες της καὶ τὴ λειτουργία της στὰ δημοτικὰ ἔργα βλ. 1) Martin R. Recherches sur l' agora grecque, Paris 1951, 2) Macdonald A. W., The Political Meeting - Places of the Greeks, Βαλτιμόρη 1943.

4. Βλάχος, σ. 105-6.

«*Αγορῆς*» γίνεται πάντοτε ἀπὸ τὸ βασιλιά.

Σὲ γενικὸ διάγραμμα αὐτὴ εἶναι ἡ δομὴ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῶν όμηρικῶν ἐπῶν. Στὴν Ἰλιάδα τώρα, ὅπου ἐντοπίζεται καὶ τὸ θέμα μας, βλέπουμε νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ δροῦν μὲ τὴ μορφή, θὰ λέγαμε, κρατικῆς ὀργάνωσης τρεῖς κόσμοι: οἱ Ἀχαιοὶ, οἱ Τρῶες καὶ οἱ Θεοί. Ὡς δοῦμε κάπως ἀναλυτικότερα, ἀλλὰ πάντα σύντομα αὐτοὺς τοὺς κόσμους.

α) Ὁ κόσμος τῶν Ἀχαιῶν ἢ καλύτερα ὁ στρατὸς τῶν Ἀχαιῶν¹ εἶναι ἓνα ἄθροισμα στρατῶν διάφορων ἑλληνικῶν βασιλείων. Οἱ στρατοὶ αὐτοὶ μὲ τοὺς βασιλιάδες τους, πρὶν καταπλεύσουν στὴν Τροία, εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν Αὐλίδα, ὅπου βασιλιάδες καὶ στρατοὶ δέθηκαν μὲ ὅρκους² ὅτι κάτω ἀπὸ τίς διαταγές τοῦ ἰσχυρότερου βασιλιᾶ, τοῦ Μυκηναίου Ἀγαμέμνονα, θὰ πάρουν πανελλήνια ἐκδίκηση ἀπὸ τὸν τρωαδῆτη Πάρη φέρνοντας πίσω τὴν Ἑλένη. Ἔτσι ὀρκοδεμένος ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος τῶν Ἀχαιῶν συγκροτεῖται καὶ παίρνει τὴ μορφή καὶ τὴν πολιτικὴ οὐσιαστικὰ ὀργάνωση ἐνὸς βασιλείου τῆς εποχῆς ἐκείνης. Ὁ «Βασιλεὺς», ἡ κεντρικὴ δηλ. ἐξουσία³ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγαμέμνονα· ἡ προσφώνηση μάλιστα «ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον» θυμίζει πολὺ τοὺς μεγάλους Μυκηναίους ἄνακτες. Εἶναι χωρὶς ἄλλο ἓνα ἀπομεινάρι τῆς εποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἐφθασε στὰ ὀμηρικὰ χρόνια μέσα ἀπὸ τὴν ἐπικὴ παράδοση⁴. Τὴν τάξη πάλι τῶν «ἀρίστων», τῶν εὐγενῶν, τὴν ἀποτελοῦν ἐδῶ οἱ βασιλιάδες τῶν διάφορων ἑλληνικῶν περιοχῶν⁵. Οἱ πιὸ σημαντικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀποτελοῦν τὴ «Βουλὴ». Εἶναι οἱ μεγάλοι παραδοσιακοὶ ἥρωες, ὅπως ὁ Νέστορας, ὁ Ἴδομενέας, ὁ Ὀδυσσεύς, οἱ δυο Αἴαντες, ὁ Διομήδης, ὁ Μενέλαος καὶ ὁ Ἀχιλλεύς. Κάπου - κάπου καλοῦνται στὴ «Βουλὴ» καὶ ἓνας - δυο ἀπὸ τοὺς μικρότερους βασιλιάδες, ὅπως ὁ Μέγης, ὁ Θόας καὶ ὁ Εὐρύπυλος⁶. Τέλος τὸ ἄθροισμα τῶν στρατῶν ἀποτελεῖ τὸ λαό, ποὺ συγκαλεῖται, ὅταν εἶναι ἀνάγκη, σὲ συνέλευση, τὴν «Ἀγορῆν».

1. Βλάχος, σ. 89 κκ..

2. Β 286 - 88, 339 - 41, Finley, σ. 137 κκ., Βλάχος, σ. 185.

3. Βλάχος, σ. 81 κκ..

4. Γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, ποὺ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπικὴ παράδοση ἐφθασαν στὴν ὀμηρικὴ εποχή, μὴ σύντομη ἀλλὰ κατατοπιστικὴ ἐκθεση μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία: Lesky (1), σ. 54 κκ.. Ἀφθονα στοιχεῖα συγκεντρώνει καὶ ἐξετάζει ὁ Page στὸ VI Κεφ. «Μυκηναϊκὰ κατὰλοιπα στὴν Ἰλιάδα», σ. 246 - 334, ὅπου στὴ σ. 246 ὑπογραμμίζει: «Ἡ Ἰλιάς καὶ ἡ Ὀδύσεια περιγράφουν μὲ λεπτομερειακὴ ἀκρίβεια τόπους καὶ πράγματα ποὺ χάθηκαν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο».

5. Βλάχος, σ. 71 κκ..

6. Στὸ Κ 194 - 97 βλέπουμε γιὰ μοναδικὴ φορὰ νὰ καλοῦνται στὴ «Βουλὴ» θεράποντες καὶ μὴ βασιλιάδες ἥρωες. Ἄν σκεφτοῦμε ὅτι τὸ Κ εἶναι ἀπὸ τὰ ἀμφισβητούμενα μέρη τοῦ ἔργου, τότε μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἡ παράβαση στὴ συγκρότηση τῆς «Βουλῆς». Γιὰ τοὺς βασιλιάδες ποὺ ἀποτελοῦν σταθερὰ τὴ «Βουλὴ» τῶν Ἀχαιῶν: Κωτόπουλος, σ. 90 - 93, 161.

β) Ὁ κόσμος πάλι τῶν Τρώων παρουσιάζει καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιο περὶ-
που σχῆμα. Οἱ Τρῶες ἐνωμένοι μετὰ τοὺς συμμάχους τους, τοὺς «ἐπικούρους»,
ποὺ προέρχονται ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης, ἀποτε-
λοῦν ἓνα παρόμοιο ἄθροισμα μετὰ ἐκεῖνο τῶν Ἀχαιῶν. Ἐδῶ ὁ «Βασιλεύς», ἡ
κεντρικὴ ἐξουσία, ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ γέροντα Πριάμου, βασι-
λιᾷ τῆς Τροίας. Στὸν πόλεμο ὅμως οἱ βασιλικὲς ἀρμοδιότητες, ἡ ἀρχηγία
δηλ. τοῦ στρατοῦ, ἔχουν μεταβιβαστεῖ μετὰ κληρονομικὸ δικαίωμα στὸ μεγα-
λύτερο καὶ γενναιότερο γιὸ τοῦ βασιλιᾶ, τὸν Ἑκτορα¹.

Ἔτσι αὐτὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καλεῖ τὴ «Βουλὴν» καὶ τὴν «Ἀγορὴν».
Ἡ τάξη τῶν «ἀρίστων» ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς γιουὺς τοῦ βασιλιᾶ
Πριάμου, ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἄλλων τρωϊκῶν γενῶν καὶ ἀπὸ τοὺς βασι-
λιάδες τῶν συμμάχων λαῶν. Ἡ «Βουλὴ», ποὺ στὸν τρωϊκὸ κόσμον δὲ συγκα-
λεῖται καὶ τόσο τακτικά, δὲν ἔχει καὶ πολὺ σταθερὸ καὶ ξεκάθαρο ἀριθμὸ
προσώπων. Συνήθως ἀκούονται οἱ ἥρωες: Ἑκτορας, ποὺ ἔχει τὴ θέσιν τοῦ
βασιλιᾶ, Αἰνεΐας, Πολυδάμας, Ἐλενος, Πάρης, Διτφόβος, Ἀγήνορας καὶ οἱ
ἐπικούροι: Σαρπηδόνας καὶ Γλαῦκος. Τέλος καὶ ἐδῶ ὁ λαὸς εἶναι τὸ ἄθροι-
σμα τῶν τρωϊκῶν καὶ συμμαχικῶν στρατῶν, ποὺ ὁ Ἑκτορας συγκαλεῖ σὲ
«Ἀγορὴν». Κάτι ὅμως ποὺ πρέπει ἀκόμα νὰ ἀναφέρουμε εἶναι ὅτι ἐδῶ στὸν
κόσμον τῶν Τρώων ὑπάρχει ἐπιπλέον καὶ ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς, τὰ γυναι-
κόπαιδα, ποὺ δὲ μετέχει βέβαια στίς μάχες καὶ στίς πολιτικὰς διαδικασίες,
ὥστόσο παρίσταται μετὰ μεγάλη ἀγωνία θεατῆς καὶ μάρτυρας τοῦ φοβεροῦ
πολέμου.

γ) Ὁ κόσμος τέλος τῶν Θεῶν² κλιμακώνεται πάνω ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄλ-
λους κόσμους, ποὺ εἶδαμε, μετὰ οὐσιώδη εἰδοποιὸ διαφορὰ τὸ γινώρισμα τῆς
ἀθανασίας: ὥστόσο στὴ δομὴ του μοιάζει μετὰ αὐτοὺς. Στὴν κορυφὴ στέκει
ὁ «Βασιλεύς», ὁ Δίας, ὁ πατέρας «ἀνδρῶν τε θεῶν τε». Γύρω στὸ Δία, ἄλ-
λὰ χαμηλότερα βρίσκεται τὸ Δωδεκάθεο τοῦ Ὀλύμπου, παιδιὰ καὶ ἀδέρφια
τοῦ Δία: αὐτοί, θὰ λέγαμε, ἀποτελοῦν τὴν τάξιν τῶν «ἀρίστων»: εἶναι ἡ «Βου-
λὴ», ποὺ συγκαλεῖ ὁ Δίας, ὅταν θέλει νὰ ἀνακοινώσῃ μιὰ ἀπόφασίν του ἢ νὰ
συζητηθεῖ πῶς θὰ ἐκτελεστεῖ κάτι, ποὺ τὸ ἐπιβάλλει ἡ παγκόσμια ἡθικὴ
τάξις, ἡ «Μοῖρα»³. Πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ Δωδεκάθεο τοῦ Ὀλύμπου, τὴν τάξιν

1. Ὁ Ἑκτορας καλεῖ μιὰ φορὰ τὴ «Βουλὴν» τῶν Τρώων K 299 - 302, δυὸ φορές
τὴν «Ἀγορὴν» Θ 489 - 91, Σ 243 - 48 (στὴν Ὀδύσσεια ὁ Τηλέμαχος ἀντίστοιχα ἀσπεῖ
τὸ ἴδιον δικαίωμα στὸ β 6 - 11) καὶ διαλύει μιὰ φορὰ τὴν «Ἀγορὴν» B 807 - 8. Ὁ Πρίαμος
προσκαλεῖ μόνο τὴν «Ἀγορὴν» δυὸ φορές B 786 - 89, H 345 - 46. Βλάχος, σ. 114 κκ..

2. Γιὰ τὸν κόσμον τῶν θεῶν: Lesky (1), σ. 39 κκ., (2) σ. 79 κκ., Finley, σ. 167-72,
176-77, Nilsson, σ. 146 κκ., Βλάχος, σ. 85 κκ., Codino, σ. 191 κκ., 196 κκ., 203 κκ.,
Snell, σ. 50 κκ..

3. Snell, σ. 387, 437, Codino, σ. 217 κκ., στὴ σ. 223 σημειώνει: «Ἡ μοῖρα ἐμ-
φανίζεται καὶ ὡς πρόδρομὴ μορφή μιᾶς παγκόσμιας τάξεως ποὺ ἦταν ἱεραρχικὰ ὀργα-

τῶν «ἀρίστων», βρίσκεται ἓνα πλῆθος ἀπὸ κατώτερες θεότητες, ὅλες οἱ θεοποιημένες φυσικὲς δυνάμεις: οἱ νύμφες τῆς στεριᾶς (Ὀρεστιάδες, Δρυάδες, Ναϊάδες), τῆς θάλασσας (Νηρηίδες) καὶ οἱ κατώτεροι θεοὶ: ποταμοί, ἄνεμοι κ.ἄ.. Ὅλοι αὐτοὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελοῦν τὸ λαό, πού συγκαλεῖ ὁ Δίας σὲ συνέλευση, σὲ «Ἀγορὴ» (Υ 4-12, Θ 1-12) γιὰ νὰ ἀνακοινώσει τὶς ἀποφάσεις του ἢ τὰ σχέδιά του πάνω στὰ παγκόσμια προβλήματα.

Στὴν Ἰλιάδα καὶ στοὺς τρεῖς αὐτοὺς κόσμους, πού εἶδαμε, τὸ πολιτικὸ τοῦτο σύστημα μὲ ὅλα τὰ κενά, πού παρουσιάζει, καὶ τὶς παροδικὲς κρίσεις, πού ὑφίσταται, ἐμφανίζεται τελικὰ νὰ παραμένει σταθερό. Ὁ Ὅμηρος ξέρεי κάθε φορὰ νὰ ἐπινόει τρόπους, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴ διασαλευμένη πολιτικὴ τάξη καὶ νὰ περισώσει τὸ σύστημα.

Γιὰ νὰ κλείσουμε τὰ εἰσαγωγικὰ μας στοιχεῖα σημειώνουμε καὶ πάλι ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἡ μορφή πού ἔχει τὸ πολίτευμα στὰ ὁμηρικὰ ἔπη σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι αὐτὴ πού ξέρει καὶ ζεῖ ὁ ποιητὴς μας μέσα στὶς ἐλληνικὲς πόλεις τὸν 8ο π.Χ. αἰώνα¹. Δὲν εἶναι ἐξάπαντος ἡ βασιλεία τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, στοὺς ὁποίους γιὰ ποιητικὸς λόγους ἔχει τοποθετήσει τὴ δράση τοῦ ἔργου του ὁ Ὅμηρος. Οὔτε ὅμως καὶ ἓνα ποιητικὸ - φανταστικὸ κατασκεύασμα, ἓνα ἰδανικὸ πολιτικὸ καθεστὸς, πού νὰ ἀντικατοπτρίζει τοὺς πόθους ἑνὸς ποιητῆ γιὰ μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ τῶν κακῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του. Ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ περίπτωση τῆς πολιτείας τῶν Φαιάκων στὴν Ὀδύσσεια, πού χαρακτηρίζεται ὡς «οὐτοπία» ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ γενικὸ πολιτικὸ σχῆμα, πού μᾶς περιγράφουν τὰ ὁμηρικὰ τραγούδια. Ἐμεῖς ἐδῶ - γιὰ νὰ φθάσουμε ἔτσι καὶ στὸ θέμα μας - θὰ παρακολουθήσουμε μέσα στὸ πολιτικὸ αὐτὸ σύστημα, ὅχι μόνο τὴν «πολιτικὴ κρίση», τὴν ὁποία συμβολίζει τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς Ἰλιάδας: τὸν καβγά τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα πού μαρτυροῦν γενικότερα τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ μας.

II

Νομίζουμε ὅτι δὲ θὰ ἦταν ὑπερβολή, ἂν ἀρχίζαμε τὴν ἐξέτασή μας μὲ τὴν παρατήρηση προκαταβολικὰ ὅτι ὁ καβγάς τοῦ Ἀχιλλέα² μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα³ εἶναι ἡ πρώτη γραπτὰ παραδομένη πολιτικὴ κρίση στὴν ἐλληνικὴ

νωμένη». Περισσότερα γιὰ τὴ «Μοῖρα» στὸ Schadewaldt, σ. 310 κκ. (στὰ γερμαν.), W.C. Greene, «Moiras», Cambridge Mass. 1944.

1. Ἡ σκέψη ὅτι στὴν Ἰλιάδα ὁ Ὅμηρος ἀρχατίζει στὸ πολιτικὸ τοῦ συστήματος δὲ βρίσκει σήμερα σύμφωνους, ὅπως κι ἐμᾶς, τοὺς πρὸ πολλοὺς μελετητές: Finley, σ. 52-58, 103, 154, Mireaux, σ. 16 κκ., 264 κκ., Βλάχος, σ. 214, 216 κκ., σημ. 28, 29 σ. 228 κκ..

2. Γιὰ τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸ βασιλείῳ του: Βλάχος, 151 κκ..

3. Γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὴν ἐξουσία του: Βλάχος, 169 κκ., Codino, 92-105.

ιστορία. Θα μπορούσαμε αδιάσταχα να χαρακτηρίσουμε τον καβγά αυτόν ως μιὰ αντίδραση, μιὰ σύγκρουση και διαμάχη γενικά του ἀρχόμενου πρὸς τὸν ἄρχοντά του, τοῦ ὑποτελῆ εὐγενῆ πρὸς τὸ βασιλιά του¹. Μόνο πού πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ διαμάχη αὐτὴ μᾶς δίνεται, ὄχι ἀπὸ ἓναν ἱστορικό, ἀλλὰ ἀπὸ ἓναν ποιητὴ μέσα στὰ πλαίσια καὶ τὴ διάσταση τῆς ἡρωϊκῆς ποίησης.

Ἄλλὰ ἂς δοῦμε τὰ γεγονότα ἀπὸ κοντά: Ἡ Ἰλιάδα ἀρχίζει, ὡς γνωστό, μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ γέροντα Χρῦση², ἱερέα τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα (Α 9-53). Ἐδῶ ἔχουμε ἔντονη τὴν παρουσία τῆς βασιλικῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἀσέβειας παράλληλα. Πηγὴ αὐτῆς τῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἀσέβειας, ὄχι μόνο ἡ ἀλαζονεία καὶ ἡ περιφρόνηση τοῦ κατακτητῆ βασιλιά πρὸς τὸν ταπεινωμένο ἔχθρο, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπέρμετρη καὶ ἀκόρεστη τάση γιὰ ἀπόλαυση καὶ κατοχὴ, ὅσο γίνεται, περισσότερων ἀγαθῶν ἀπὸ τὸ νικημένο ἀντίπαλο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τόσο τῆς μυκηναϊκῆς, ὅσο καὶ τῆς ὁμηρικῆς καὶ κάθε ἄλλης ἐποχῆς ἡ ἀγάπη καὶ ἡ καύχηση τῶν βασιλιάδων καὶ τῶν εὐγενῶν γιὰ τὰ ἄφθονα καὶ μὲ βίαιο τρόπο ἀποκτημένα ἀγαθὰ.

Ὁ Χρῦσης ἔρχεται στὸ στρατόπεδο καὶ φέρνει λύτρα «*λυσόμενός τε θύγατρα φέρων τ' ἀπερείσι' ἄποινα*» (13) - «*παῖδα δ' ἐμοὶ λύσαιτε φίλην, τὰ δ' ἄποινα δέχσθαι*» (20), γιὰ νὰ πάρει πίσω τὴν κόρη του, τὴ Χρυσήδα, πού, αἰχμάλωτη πολέμου σὲ μιὰ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἀχιλλέα στὶς γύρω ἀπὸ τὴν Τροία πόλεις, εἶχε δοθεῖ στὴ μοιρασιά τῶν λαφύρων δῶρο, «γέρας», στὸν ἱρξιστράτηγο Ἀγαμέμνονα (Α 366-69). Ἡ ἐξαγορὰ τῶν αἰχμαλώτων, θὸς πού πήγαινε νὰ γίνῃ ὑποχρεωτικό, ἐδῶ ἦταν ἀναγκαία γιὰ περισσότερους μάλιστα λόγους: λόγους ἀνθρωπιᾶς καὶ εὐσέβειας. Ὁ πατέρας τῆς ὥρης εἶναι καὶ γέροντας (26, 33, 35) καὶ ἱερέας τοῦ Ἀπόλλωνα (11, 14, 11, 94). Ἡ βασιλικὴ αὐθαιρεσία καὶ ἀσέβεια οὐσιαστικά ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁλος ὁ στρατὸς δέχεται νὰ λυτρωθεῖ ἡ κόρη καὶ ὁ Ἀγαμέμνων ἀρνεῖται:

122-24 *Ἔνθ' ἄλλοι μὲν πάντες ἐπευφήμησαν Ἀχαιοὶ*
376-78) *αἰδεῖσθαι θ' ἱερῆα καὶ ἀγλαὰ δέχθαι ἄποινα*
ἀλλ' οὐκ Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἦνδανε θυμῷ,

1. Ὁ Βλάχος, σ. 151, σημειώνει: «Ἡ διαμάχη αὐτὴ - Ἀχιλλέα καὶ Ἀγαμέμνονα - ὡσωπικὴ φαινομενικά, καθὼς ἀφορᾷ ἠθικά καὶ ψυχολογικά θέματα, κρύβει ὥστόσο στὴν πραγματικότητα μιὰ νομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀμφισβήτηση στὸ ἐπίπεδο δύο ἡγεμονιῶν, πὺ ἰσκονταὶ τουλάχιστον παροδικὰ σὲ ἀνταγωνιστικὴ θέση». Ἐμεῖς νομίζουμε, πέρα ἀπὸ τὰ πὺ σημειώνει ὁ Βλάχος, ὅτι θὰ βρισκόμασταν πὺ κοντὰ στὰ πράγματα, ἂν σκεφτόσταν ὅτι ἡ διαμάχη Ἀχιλλέα - Ἀγαμέμνονα κρύβει σὲ πρώτη φάση τὶς ἀντιδράσεις ἰ τις συγκρούσεις εὐγενῶν καὶ ἄρχοντα γενικά μέσα στὴν ἴδια ἐπικράτεια - στρατό-δο Ἀχαιῶν -, ὅπως παρουσιάζονται στὰ χρόνια τοῦ ποιητῆ μας. Ὁ Ὅμηρος τὸν 80 ἡνα ζεῖ προσωπικά αὐτὲς τὶς διαμάχες καὶ τὶς μεταφέρει ποιητικά στὸ ἔργο του.

2. Κακριδῆς (2), σ. 61 κκ., Snell, σ. 205-6.

Τὴ σκέψη, μήπως τὰ δῶρα τοῦ Χρύση φάνηκαν στὸ βασιλεῖ ἀσήμαντα, μᾶς τὴν ἀποκλείει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ἀγλαά... ἀποινα» (23, 377).

Ἀντίθετα τονίζεται ἔντονα ἡ αἰτία τῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἀσέβειας:

A 29-31 *τὴν δ' ἐγὼ οὐ λύσω· πρὶν μιν καὶ γῆρας ἔπεισιν
ἡμετέρῳ ἐνὶ οἴκῳ, ἐν Ἄργεϊ, τηλόθι πάτρης,
ἱστὸν ἐποικομένην καὶ ἐμὸν λέχος ἀντιώσαν·*

A 113-15 *καὶ γάρ ὃα Κλυταιμνήστρης προβέβουλα
κουριδίης ἀλόχου, ἐπεὶ οὐ ἔθελ' ἐστὶ χειρείων,
οὐ δέμας οὐδὲ φνὴν, οὐτ' ἄρ' φρένας οὐτέ τι ἔργα.*

Ὁ βασιλεὺς γιὰ μιὰ τοῦ προσωπικῆ - σαρκικῆ τοῦ ἱκανοποίηση, γιὰ μιὰ ὁμορφὴ γυναίκα, συνδυασμένη καὶ μὲ κάποιον ὕλικό κέρδος στήνεται ἀντιμέτωπος, ὅχι μόνο σὲ ὀλόκληρο τὸ λαό του, τὸ στρατό του, εὐγενεῖς καὶ στρατό, καταπατώντας τὸ ἔθος τῆς ἐξαγορᾶς τῶν αἰχμαλώτων, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σὲ ἓναν παντοδύναμο θεό, τὸν Ἀπόλλωνα. Οἱ συνέπειες τῆς βασιλικῆς αὐθαιρεσίας, μιᾶς ἐνέργειας τοῦ ἔρχοντα ἀντίθετης πρὸς τὴ γνώμη τοῦ λαοῦ, δὲν ἐμφανίζονται ἀμέσως· ὥστόσο τῆς ἀσέβειας οἱ συνέπειες, τῆς πρόκλησης τοῦ θεοῦ καὶ τῆς καταπάτησης τῆς ἠθικῆς τάξης, ἐκδηλώνονται πολὺ γρήγορα. Ἡ θεία τιμωρία: «νοῦσον ἀνὰ στρατὸν ὥρσε κακίην, ὀλέκοντο δὲ λαοί», ἔμμεση βέβαια, ἀλλὰ φοβερὴ γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα: εἶναι ἡ μεγάλη φθορὰ τοῦ στρατοῦ, ποὺ πάνω του στηρίζεται ἡ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐκστρατείας:

A 50-52 *Οὐρῆας μὲν πρῶτον ἐπώχετο καὶ κύνας ἀργούς,
αὐτὰρ ἔπειτ' αὐτοῖσι βέλος ἐχεπευκὲς ἐφίεις
βάλλ'· αἰεὶ δὲ πυραὶ νεκρῶν καίοντο θαμναί.*

Ἀξιζει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ παρενθετικὰ ὅτι στὴν Ἰλιάδα ἡ τιμωρία τῶν θεῶν γιὰ τὴν ἀσέβεια, τὴν «ὕβριν», τῶν μεγάλων ἡρώων συνήθως δὲν ξεσπάει ἀμεσα στὸ πρόσωπο τῶν ὑπευθύνων, ἀλλὰ σὲ «ἀθώους», θὰ λέγαμε, σὲ πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός τους. Ἔτσι τὶς συνέπειες τῆς ἀσέβειας τοῦ Ἀγαμέμνονα τὶς πληρώνει ὁ στρατὸς του, τοῦ Ἀχιλλέα ὁ Πάτροκλος, τοῦ Πάρη ἡ Τροία, τοῦ Ἑκτορα ὁ τρωϊκὸς στρατὸς κ.ἄ.¹

Μιὰ βασιλικὴ ὅμως αὐθαιρεσία μὲ τόσο ὀδυνηρὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸ σύνολο τοῦ στρατοῦ δὲν μπορούσε νὰ περάσει χωρὶς κάποια ἀντίδραση.

1. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς συλλογικῆς εὐθύνης ποὺ εἶναι ξένη στὶς δικές μας ἀντιλήψεις ὁ Codino, σ. 412 γράφει: «Υπάρχει ὅμως στὶς πρωτόγονες κοινότητες, ποὺ ἀνταποδίδουν συλλογικὰ πρὸς τὶς ἄλλες κοινότητες καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς γιὰ τὶς πράξεις τοῦ κάθε μεμονωμένου μέλους τους, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὅλες οἱ πράξεις ποὺ παρουσιάζουν δημόσιο ἐνδιαφέρον ἔχουν τὴν ἐπιδοκιμασία τῆς κοινότητας».

Ἔτσι τῇ βλέπουμε νὰ ξεπετιέται μέσα ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ τάξη τῶν «ἀρίστων», ἀπὸ τοὺς «βουλευφόρους» βασιλιάδες, ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὲς μέρες συμφορᾶς:

A 53-54 Ἐννήμαρ μὲν ἀνὰ στρατὸν ὦχετο κῆλα θεοῖο,
τῇ δεκάτῃ δ' ἀγορήνδε καλέσσατο λαὸν Ἀχιλλεύς·

Ὁ λαὸς - στρατὸς στὴν Ἰλιάδα, ὅπως θὰ σημειώσουμε πιὸ κάτω, δὲ φαίνεται ἀκόμα νὰ ἀντιδρᾷ ἀποφασιστικὰ στὶς αὐθαιρεσίες τοῦ βασιλιᾶ. Τώρα εἶναι ὁ Ἀχιλλεὺς, ἓνας ἀπὸ τοὺς «ἀρίστους», ὁ πρῶτος σὲ παλικαρικὰ «βουλευφόρος» βασιλιάς, ὁρκοδεμένος καὶ αὐτὸς νὰ ὑπακούει στὶς διαταγὲς τοῦ ἀρχιστράτηγου Ἀγαμέμνονα, ποὺ παρουσιάζεται ξαφνικά, φωτισμένος ἀπὸ τὴν Ἥρα «τῷ γὰρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη», νὰ καλεῖ σὲ συνέλευση, σὲ «Ἀγορὴν» τοὺς Ἀχαιοὺς - εὐγενεῖς καὶ στρατό-, γιὰ νὰ ρωτηθεῖ ὁ μάντης Κάλχας νὰ τοὺς ἀποκαλύψει τοὺς λόγους τοῦ φοβεροῦ λοιμοῦ, ποὺ φθείρει καταστροφικὰ τὸ στρατόπεδό τους (A 58-100).

Τὸ δικαίωμα νὰ συγκαλεῖ τὴ λαοσυνέλευση, τὴν «Ἀγορὴν», ὅπως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, τὸ ἔχει μόνο ὁ βασιλιάς, ἐδῶ ὁ ἀρχιστράτηγος. Ἔτσι ἡ ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας πρωτοβουλίας ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεὺς, γιὰ νὰ λύσει ἓνα γενικὸ πρόβλημα τοῦ στρατοπέδου μὲ μιὰ ὑπευθυνότητα, ποὺ παραμερίζει τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, τὸ βασιλιά ἀρχιστράτηγο, ἀποτελεῖ φανερά μιὰ πράξη πολιτικῆς ἀπειθαρχίας, μιὰ πολιτικὴ ἀνταρσία πιὸ πολὺ, ποὺ προέρχεται καθαρὰ ἀπὸ τοὺς «ἀρίστους», ἀπὸ τὴν τάξη τῶν εὐγενῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ λαό. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἀχιλλεὺς νὰ καλέσει αὐθαίρετα τὸ στρατὸ σὲ συνέλευση καὶ νὰ ἀναλάβει κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του τὸ δισταχτικὸ νὰ ἀποκαλύψει τὴν αἰτία τῆς συμφορᾶς μάντη, ἔχει ὀλοφάνερα σκοπὸ νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει μιὰ θανάσιμη γιὰ τὸ λαὸ - στρατὸ ἰδιοτελὴ καὶ αὐθαίρετη πράξη τοῦ βασιλιᾶ. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἡ ἐνέργεια αὕτῃ τοῦ Ἀχιλλεὺς δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ, γιὰ τὴ σημερινὴ τουλάχιστο ἀντίληψη, τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο ὡς μιὰ πράξη πολιτικῆς καθαρὰ ἀντίστασης. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σημεῖο, ὅπου ὀνομαστικὰ πρὸς τὸ βασιλιά Ἀγαμέμνονα, τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, δηλώνεται ἔντονα καὶ περιφρονητικὰ ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀχιλλεὺς, καθὼς βεβαιώνει τὸ μάντη Κάλχας νὰ μὴ φοβᾶται κανένα νὰ πεῖ τὴν ἀλήθεια οὔτε κι αὐτὸν τὸν Ἀγαμέμνονα:

A 88-91 οὐ τις ἐμεῦ ζῶντος καὶ ἐπὶ χθονὶ δερκομένοιο
σοὶ κοίλῃς παρὰ νηυσὶ βαρείας χεῖρας ἐποίσει
συνπάντων Δαναῶν, οὐδ' ἦν Ἀγαμέμνονα εἴπης,
δς νῦν πολλὸν ἄριστος Ἀχαιῶν εὐχεται εἶναι.

Κάτι ποὺ δικαιολογημένα θὰ μπορούσε νὰ μᾶς παραξενέψει εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν προσφεύγει νὰ διαμαρτυρηθεῖ οὔτε ἀπευθείας

στὸν ἀρχιστράτηγο Ἀγαμέμνονα οὔτε στὴ «*Βουλὴ τῶν γερόντων*», ἀλλὰ στὸ λαὸ μέ τὴν παράνομη καὶ ἄμεση σύγκληση τῆς «*Ἀγορῆς*». Νομίζουμε ὅτι ἡ πράξις αὕτῃ τοῦ Ἀχιλλέα μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ νὰ θεωρηθεῖ μάλιστα ὡς μιὰ σοβαρὴ ἔνδειξη μεταφορᾶς μέσα στὸ τραγούδι τῆς πολιτικῆς νοστοροπίας τῶν ἰσχυρῶν εὐγενῶν τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς: οἱ φιλόδοξοι καὶ δυναμικοὶ «*ἄριστοι*» αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶχαν ἀρχίσει νὰ πιστεύουν γιὰ κάθε τους πολιτικὴ ἀντίδραση περισσότερο στὴ συμπαράσταση τοῦ λαοῦ, παρά στὴν κατανόηση τοῦ ἄρχοντα ἢ στὴ συνδρομὴ τῶν ἄλλων εὐγενῶν, μέ τοὺς ὁποίους τοὺς χώριζαν συνήθως οἰκονομικὲς διαφορὲς καὶ πιὸ πολὺ ἀντιζηλίειες γιὰ τὴ διεκδίκηση τῆς ἐξουσίης μέσα στὴν πόλη. Κάτι τέτοιο γινόταν οὐσιαστικὰ λίγο ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τῶν «*τυράννων*»¹.

Ποιητικὰ ὥστόσο πιστεύουμε ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔχει ἀξιοποιήσει κατὰ τὸν καλότερο τρόπο τὸ πολιτικὸ αὐτὸ γεγονός. Ἡ σύγκληση τῆς «*Ἀγορῆς*» ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα, καθὼς συνδυάζει τὴ συνάθροιση καὶ τῶν βουλευφόρων «*ἀρίστων*» καὶ τοῦ λαοῦ, προσφέρει μιὰ μεγαλόπρεπη καὶ ἐπιβλητικὴ εἰκόνα. Ἀκόμα ὁ καβγάς τῶν δυὸ μεγάλων ἥρώων τοποθετημένος στὸ χῶρο τῆς «*Ἀγορῆς*» καὶ μέσα στὸ σύνολο τῶν Ἀχαιῶν παίρνει μιὰ ἄλλη διάσταση καὶ ἓνα διαφορετικὸ χρωματισμό, παρά ἂν γινόταν αὐτὸς μέσα σὲ μιὰ σκηνὴ ἢ ἀνάμεσα σὲ λίγους «*βουλευφόρους*». Ἐξἄλλου ὁ ποιητὴς πρέπει ἀκόμα νὰ οἰκονομήσει τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων μέσα στὸ τραγούδι του: στήνει τὸν καβγά μπροστὰ σὲ ὅλους τοὺς Ἀχαιοὺς, γιὰ νὰ ἀκούσουν τοὺς λόγους τῆς φιλονικίας καὶ μέ τὴ στάση ποὺ θὰ πάρουν νὰ ἐπωμιστοῦν τίς φοβερὲς συνέπειες τῆς ἀποχώρησης τοῦ γενναίου προσβλημένου ἥρωα.

Ἄς δοῦμέ ὅμως στὴ συνέχεια τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων: Ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνονας ὑποτάσσεται στὸ θέλημα τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα, ποὺ ἀκούεται μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ μάντη καὶ ὑποχρεώνεται νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ δύναμή του στηρίζεται στὸν πολυπληθὴ καὶ ἰσχυρὸ στρατό του:

A 116-17 *ἀλλὰ καὶ ὥς ἐθέλω δόμεναι πάλιν, εἰ τὸ γ' ἄμεινον·
βούλομ' ἐγὼ λαὸν σὼν ἔμμεναι ἢ ἀπολέσθαι·*

Ἔτσι ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἡ πρόκληση τοῦ βασιλιά καταλήγει σὲ μιὰ φανερὴ ταπείνωσή του. Ἡ ἐξουσία ἀναγκάζεται ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ἑνὸς εὐγενῆ, ἑνὸς «*ἀρίστου*», νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ δεχθεῖ τὴν εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ λαὸ λύση.

Ἡ ὑποχωρητικότητα καὶ ὁ συμβιβασμὸς εἶναι γνωρίσματα τῶν βασιλιάδων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ κάθε τέτοιας ἐποχῆς, ποὺ ἡ ἐξουσία ἀρχίζει νὰ ἐξασθενεῖ καὶ νὰ ὑποβλέπεται ἀπὸ πολλοὺς ἰσχυροὺς μνηστῆρες. Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ διακρίνουμε καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγαμέμνονο-

1. Glotz, σ. 120 κκ., Botsford - Robinson, σ. 79 κκ..

να. Αὐθαηρετεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ τις προσωπικὲς τοῦ θελήσεις, παράλληλα ὅμως ξέρεῖ καὶ δὲ διστάζει νὰ ὑποχωρεῖ στὶς ἔντονες ἀντιδράσεις καὶ στὶς ἐπιζήμιες γι' αὐτὸν καταστάσεις· ἀδιαφορεῖ μάλιστα καὶ δὲ φαίνεται νὰ στενοχωριέται καὶ πολὺ γιὰ τὴν ταπείνωση καὶ τὴν προσβολὴ πού ὑφίσταται, ἀρκεῖ μόνον νὰ κρατιέται σταθερὰ στὴν ἐξουσία. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ δυὸ περιπτώσεις, αὐτὴ πού τώρα εἶδαμε καὶ ἐκείνη πού θὰ ἀκολουθήσῃ ὕστερα ἀπὸ τὸν καβγά τοῦ μὲ τὸν Ἀχιλλεύ, πού θὰ φθάσῃ νὰ θρηνεῖ μπροστὰ σὲ ὅλο τὸ στράτευμα μετανιωμένος γιὰ τὴν αὐθαηρεσία του.

Ὡστόσο ἡ πρώτη αὐτὴ αὐθαηρεσία τοῦ βασιλιᾶ, πού στρεφόταν γενικὰ πρὸς ὅλο τὸ λαὸ - στρατό, ἂν τέλειωνε ἐδῶ μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ βασιλιᾶ, τότε οὔτε θὰ παρουσίαζε στὶς πραγματικὲς τῆς διαστάσεις τὴν ἀπόλυτη αὐθαηρεσία καὶ ἀπληστία τοῦ ἄρχοντα οὔτε καὶ θὰ βοηθοῦσε τὸν ποιητὴ νὰ περάσῃ στὸν προσωπικὸ καβγά Ἀχιλλέα - Ἀγαμέμνονα, πού ἔβαλε ὡς θέμα στὸ τραγούδι του καὶ πού κάτω ἀπὸ αὐτὸν θέλησε νὰ καλύψῃ τὴν πολιτικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς του, τὴ σύγκρουση βασιλιᾶ καὶ εὐγενῶν. Ἐξᾴλλου ἦταν ἐντελῶς φυσιολογικὸ γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ, ἀκόμα καὶ ψυχολογικὰ δικαιολογημένο, ὕστερα ἀπὸ μιὰ τέτοια ταπείνωση, ὁ βασιλιάς νὰ ζητήσῃ καὶ ὑλικὴ ἱκανοποίηση, ἀλλὰ καὶ ἐκδίκηση.

Ἔτσι μὲ τέχνη ὁ ποιητὴς δένει τώρα τὴν πρώτη αὐθαηρεσία μὲ μιὰ δευτέρα, πού αὐτὴ τὴ φορὰ γίνεται προσωπικὴ καὶ παίρνει τὴ μορφή τιμωρίας καὶ ἐκδίκησης πρὸς ἐκεῖνον ἀπὸ τοὺς «ἀρίστους», πού τόλμησε νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία του, τὸ λόγο - Νόμο τοῦ ἄρχοντα. Ὁ Ἀγαμέμνωνας δέχεται νὰ ἐπιστρέψῃ τὴ Χρυσήϊδα, ἀλλὰ ζητάει ἀμέσως ἱκανοποίηση γι' αὐτὸ πού χάνει. Στὴν ἀρχὴ φαίνεται νὰ ἀπευθύνεται ἀπρόσωπα σὲ ὅλους τοὺς Ἀχαιοὺς, οὐσιαστικὰ ὅμως μόνον στοὺς «ἀρίστους», τοὺς βασιλιάδες:

A 118-20 αὐτὰρ ἐμοὶ γέρας αὐτίχ' ἐτοιμάσατ', ὄφρα μὴ οἶος
 Ἀργείων ἀγέραςτος ἔω, ἐπεὶ οὐδὲ ἔοικε·
 λεύσσετε γὰρ τό γε πάντες, ὃ μοι γέρας ἔρχεται ἄλλη.

Ἔτσι, ἦταν πολὺ φυσικὸ, ὁ Ἀχιλλεύς νὰ σκεφτεῖ ὅτι ἡ τόσο ἔντονη ἐπιθυμία τοῦ Ἀγαμέμνονα νὰ τοῦ ἱκανοποιήσουν μὲ ἄλλο, ταιριαστὸ γιὰ τὸ ἀξίωμά του, «γέρας», θὰ στρεφόταν ἐναντίον του. Καὶ αὐτὸ θὰ γινόταν καὶ γιὰ λόγους ἐκδίκησης, γιατί πρωτοστάτησε στὴν ἐπιστροφὴ τῆς Χρυσήϊδας, καὶ πιο πολὺ, γιατί ὁ Ἀχιλλεύς, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγο Ἀγαμέμνονα, ἦταν ἐκεῖνος πού θὰ ἔπαιρνε στὴ διανομὴ τῶν λαφύρων τὴν πιο σημαντικὴ μερίδα. Γιατὶ, ὅπως φαίνεται, στὴ μοιρασιά τῆς λείας ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες βασιλιάδες δὲν ἐπικρατοῦσε ἰσότης, ἀλλὰ κάποια κλιμάκωση ἀνάλογη μὲ τὴν πολεμικὴ τοῦ καθενὸς συμμετοχὴ στὶς ἐπιχειρήσεις. Στὴν κορυφὴ αὐτῆς τῆς κλιμάκωσης στεκόταν φυσικὰ ὁ ἀρχιστράτηγος ἄσχετα ἀ-

πὸ τὴν προσφορά τοῦ στὸν πόλεμο, ὅπως τὸ ἀκοῦμε στὰ γεμάτα πικρὸ παράπονο λόγια τοῦ Ἀχιλλέα:

A 163-68 οὐ μὲν σοί ποτε ἴσον ἔχω γέρας, ὅππότε Ἀχαιοὶ
 Τρώων ἐκπέρσωσ' εὐ ναιόμενον πολίεθρον·
 ἀλλὰ τὸ μὲν πλεῖον πολυδαΐκος πολέμοιο
 χεῖρες ἐμαὶ διέπονσ'· ἀτὰρ ἦν ποτε δασμὸς ἱκνῆται,
 σοὶ τὸ γέρας πολὺ μείζον, ἐγὼ δ' ὀλίγον τε φίλον τε
 ἔρχομ' ἔχων ἐπὶ νῆας, ἐπεὶ κε κάμω πολεμίζων.

καὶ δεύτερος στὴ σειρά ἀπὸ τὴν πολεμικὴ του δραστηριότητα θὰ ἦταν ἐξάπαντος ὁ Ἀχιλλέας, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀντιστοιχία: Χρυσήϊδα - Βρισηΐδα, καὶ συμπληρώνει ἡ κλιμάκωση τῶν δώρων, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἀγαμέμνωνας κάνει στὸ A 138 «ἢ τεόν ἢ Αἴαντος ἰὼν γέρας, ἢ Ὀδυσῆος...».

Γιαυτὸ καὶ ἀμέσως ὁ Ἀχιλλέας, χωρὶς τὴν κανονικὴ διαδικασία καὶ χωρὶς νὰ εἶναι καὶ ὁ γεροντότερος, ἀπαντᾷ στὸν Ἀγαμέμνονα ἐκθέτοντας μὲ σοβαρότητα τὰ πράγματα καὶ τὴν τάξη, ποὺ γίνεται ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων, μὲ μιὰ ὑπόσχεση καὶ προοπτικὴ μελλοντικῆς ἀποκατάστασης καὶ ἱκανοποίησης τῆς βασιλικῆς ζημιᾶς, μιὰ καὶ τὴ στιγμὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχουν διαθέσιμα λάφυρα:

A 122-29 «Ἀτρεΐδῃ κύδιστε, φιλοκτεανώτατε πάντων,
 πῶς γάρ τοι δώσουσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί;
 οὐδὲ τί που ἴδμεν ξυνήϊα κείμενα πολλά·
 ἀλλὰ τὰ μὲν πολλῶν ἐξεπράθομεν, τὰ δέδασται,
 λαοὺς δ' οὐκ ἐπέοικε παλίλλογα ταῦτ' ἐπαγείρειν.
 ἀλλὰ σὺ μὲν νῦν τήνδε θεῖν πρόες· αὐτὰρ Ἀχαιοὶ
 τοιπλῇ τετραπλῇ τ' ἀποτείσομεν, αἶ κέ ποθι Ζεὺς
 δῶσι πόλιν Τροίην εὐτείχεον ἐξαλαπάξαι.»

Στὸ λόγο τοῦ Ἀχιλλέα ἡ μόνη ἴσως σκληρὴ ἔκφραση, ποὺ γιὰ κεῖνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἤχοῦσε καθόλου ταπεινωτικά, εἶναι ἡ προσφώνηση «φιλοκτεανώτατε πάντων»¹. Εἶπαμε πρὸ πάνω ὅτι ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐπιδίωξη ὑλικῶν ἀγαθῶν δὲν ἦταν ἐπιληψίμη· ὁ πλοῦτος ἦταν καύχηση καὶ τῶν ἡρώων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς.

Καὶ πάλι ὅμως ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἀχιλλέα νὰ ὑποδείξει στὸ βασιλιά μπροστὰ στὸ στρατό, πῶς πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ βασιλικὴ ἀποζημίωση—ὁ Ἀχιλλέας δὲν τὴν ἀρνέιται—εἶναι μιὰ νέα ἀντίδραση τοῦ εὐγενῆ πρὸς τὸν ἄρχοντά του. Καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐξοργίζει ἀκόμα πρὸς πολὺ τὸ βασιλιά Ἀγαμέμνονα καὶ προχωρεῖ στὴ νέα του, τὴ δεύτερη, αὐθαρεσία: ἂν δὲν τοῦ δώ-

1. Finley, σ. 59 κκ., 135-36, 152, Mireaux, σ. 54, Βλάχος, σ. 181.

σουν άμέσως οί 'Αχαιοί άλλο «γέρας», θά πάρει μόνος του τó δώρο κάποιου από τούς πιό σπουδαίους τών «ἀρίστων», χωρίς νά λογαριάζει τó θυμό του, μέ πρώτο στόχο - και μοναδικό - τó δώρο τοῦ 'Αχιλλέας:

Α 137- 39 εἰ δέ κε μὴ δώωσιν, ἐγὼ δέ κεν αὐτὸς ἔλωμαι
ἢ τεὸν ἢ Αἴαντος ἰὼν γέρας, ἢ 'Οδυσῆος
ἄξω ἑλών· ὃ δέ κεν κεχολώσεται ὅν κεν ἱκωμαι.

Ὁ 'Αχιλλέας δικαιολογημένα θίγεται και διαμαρτύρεται έντονα για τήν άπειλή τοῦ βασιλιᾶ:

Α 161-62 και δή μοι γέρας αὐτὸς ἀφαιρήσεσθαι ἀπειλεῖς,
ὃ ἔπι πολλά μόγησα, δόσαν δέ μοι υἷες 'Αχαιῶν.

Πρέπει ἐδῶ νά σημειώσουμε ὅτι ἡ διανομή τών λαφύρων γινόταν μπροστά σέ ὅλο τó στρατό, πού «διὰ βοῆς» θά ἐπικροτοῦσε τó προσφερόμενο στόν κάθε ἥρωα «γέρας». Ἡ συμμετοχή και ἡ συγκατάθεση τοῦ στρατοῦ στή μοιρασιά τῆς λείας ἦταν για τόν τιμώμενο μέ τó δώρο ἥρωα μιᾶ ἀναγνώριση και παράλληλα μιᾶ προβολή τῆς ἀξίας του. Ἦταν μιᾶ τιμὴ πού καταξίωνε τόν ἥρωα μέσα στήν ἡρωϊκή κοινωνία. Οἱ ἐκφράσεις: «δόσαν δέ μοι υἷες 'Αχαιῶν» (Α 162), «πῶς γάρ τοι δώσουσι γέρας μεγάθυμοι 'Αχαιοί;» (Α 123), «ὥς οἱ πρώτα δόσαν γέρας υἷες 'Αχαιῶν» (Α 276), «ᾶς τοι 'Αχαιοί / πρωτίστῳ δίδομεν..» (Β 227-28) και πολλές ἄλλες ἀκόμα (Α 120, 127, 135, 163, 299, 368, 392, Π 56, Σ 444) μαρτυροῦν και τόν τρόπο διανομῆς, ἀλλά και τήν ιδιαίτερη ἀξία πού εἶχε για τόν ἥρωα ἡ τιμὴ πού τοῦ γινόταν ἀπό ὅλο τó στρατό μέ τó ἀνάλογο για τήν πολεμική του προσφορά δώρο. Καί ἦταν φυσικό νά θεωρεῖ ὁ ἥρωας μεγάλη προσβολή τήν ἀφαίρεση τοῦ δώρου του ἀπό κάποιον ἄλλο ἥρωα, πού περισσότερο ἀπό τó βασιλιά του. Δέν ἦταν μόνο θέμα δικαιοσύνης, ἀλλά πιό πού θέμα ὑποτίμησης τῆς ἀξίας τοῦ ἥρωα μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Πρέπει ἀκόμα νά τονίσουμε ὅτι ἄλλη ἀξία για τόν ἥρωα ἔχει ἡ προσφορά ἐνός προσωπικοῦ δώρου, ὅπως τó δώρο φιλοξενίας ἢ γνωριμίας¹, και ἄλλη τó δώρο πού τοῦ προσφέρει ὁ στρατός, οἱ συμπολεμιστές του, για ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς του σέ μιᾶ κοινή ἐπιχείρηση. Ἡ τιμὴ και ἡ προβολή τοῦ ἥρωα, πού ἀποτελοῦν και τó ἰδανικό του, εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερες στή δεύτερη περίπτωση και ἐπομένως ἡ προσβολή ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ δώρου σοβαρότερη. Αὐτή τήν προσβολή και ταπείνωση αἰσθάνεται φυσικά πού έντονα ἀπό ὅλους ὁ δυνατός 'Αχιλλέας.

Και ὥστόσο ὁ 'Αγαμέμνωνας ἐγωϊστικά και ἐκδικητικά ἐπιμένει στήν ἀπόφασή του:

1. Finley, σ. 150-56.

Α 184-85

ἐγὼ δὲ κ' ἄγω Βρισηίδα καλλιπάρηον
αὐτὸς ἰὼν κλισίηνδε, τὸ σὸν γέρας,

Ἔτσι αὐτὴ ἡ νέα παράλογη καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν τάξη αὐθαίρετη ἀπαίτηση τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ θὰ γίνει σὲ λίγο πράξη, προσβάλλει θανάσιμα τὸ γενναῖο ἥρωα, τὸν εὐγενῆ Ἀχιλλέα, καὶ ἡ πρώτη ἀπλή λογομαχία γίνεται καβγάς, ποὺ ἀμέσως ὀξύνεται καὶ παίρνει τὴ γνωστὴ ἐξέλιξη¹. Ὁ Ἀχιλλέας, ἀφ'ὗς καὶ ὀξύθυμος, ἥρωας ποὺ νιώθει ὅτι σὲ πολεμικὴ ἀρετῇ, σὲ παλικαριά, στέκει πολὺ πρὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ βασιλιά του², δὲ διστάζει νὰ τραβήξει τὸ σπαθί του νὰ σφάζει τὸν ἀρχιστράτηγο:

Α 190-91

ὁ γε φάσανον ὀξὺ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ
τοὺς μὲν ἀναστήσειεν, ὁ δ' Ἀτρεΐδην ἐναρίζοι,

Ὁ «ἄριστος», ὁ εὐγενής, θὰ λέγαμε, δὲ διστάζει νὰ ἐπιχειρήσει τὴν καθάρση καὶ τὸ θάνατο τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ ἐδῶ ποιητικὰ ἀποφεύγεται μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς: «ἔλκετο δ' ἐκ κολεοῖο μέγα ξίφος, ἦλθε δ' Ἀθήνη / οὐρανόθεν» (Α 194-95), «στῆ δ' ὀπιθεῖν, ξανθῆς δὲ κόμης ἔλε Πηλεΐωνα / οἶω φαινομένην» (Α 197-98).

Ἡ πικρὴ λογομαχία, ὁ θανάσιμος καβγάς τοῦ βασιλιᾶ μὲ τὸ γενναῖο «ἄριστο» καταλήγει σὲ διάσταση καὶ ἀποχώρηση τοῦ εὐγενῆ μὲ τὸ στρατὸ τοῦ ἀπὸ τὸ στρατόπεδο· καταλήγει, θὰ λέγαμε, σὲ μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἀποστασία μερίδας τῆς ἀριστοκρατίας μὲ τμήμα λαοῦ ποὺ συμφωνεῖ μαζί της (Α 130-264). Στις ἐλληνικὲς πόλεις εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ μας ἡ ἀποστασία καὶ ἡ ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν πόλη μερίδας τῆς ἀριστοκρατίας ὕστερα ἀπὸ σύγκρουση μὲ τὸ βασιλιά, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ ἀντίθετο: ἡ συμφιλίωση καὶ ἡ ἐπιστροφή στὴν πόλη τῶν δυσαρστημένων. Ἡ αὐτοεξορία ἢ ὁ ἐξοστρακισμὸς μιᾶς πολιτικῆς μερίδας ἀπὸ τὴν πόλη συμβαίνει συχνὰ καὶ ἀργότερα, καὶ στὰ ἱστορικὰ τῆς ἀρχαιότητος χρόνια καὶ στὰ νεώτερα, κυρίως στὴν περίοδο τῆς φεουδαρχίας. Ὁ συμβιβασμὸς τῆς ἐξόριστης μερίδας μὲ τὴ μερίδα τοῦ βασιλιᾶ κατορθωνόταν πότε μὲ παραχωρήσεις οἰκονομικὰς ἢ διοικητικὰς ἀπὸ μέρος τοῦ βασιλιᾶ καὶ πότε μὲ δηλώσεις ὑποταγῆς τῶν ἀποστατῶν³.

Ἐδῶ ἡ συμφιλίωση ἐπιχειρεῖται μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ γέρου Νέστορα, ποὺ ἀντιπροσωπεύει μὲ τὴν πείρα καὶ τὴ σύνεση τὴ συντηρητικὴ πλευρὰ τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν. Ὁ Νέστορας, μολονότι τοποθετεῖ σωστὰ γιὰ τὴν ἠθικὴ τάξη καὶ τὰ συμφέροντα τῶν εὐγενῶν τὴ θέση καὶ τῶν δύο, τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ εὐγενῆ, ποὺ φιλονέκησαν, ὥστόσο δὲν κατορθώνει νὰ τοὺς συμβιβάσει:

1. Βλάχος, σ. 178, Snell, σ. 51.

2. Γιὰ τὴν παλικαριά τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα συγκριτικὰ: Κωτόπουλος σ. 111 κκ..

3. Botsford - Robinson, σ. 66 κκ..

A 275-84 μήτε σὺ τόνδ' ἀγαθὸς περ ἔων ἀποαίρεο κούρην,
 ἀλλ' ἕα, ὥς οἱ πρῶτα δόσαν γέρας νῆες Ἀχαιῶν·
 μήτε σὺ, Πηλεΐδῃ, ἔθειλ' ἐριζέμεναι βασιλῆϊ
 ἀντιβίην, ἐπεὶ οὐ ποθ' ὁμοίης ἔμμορε τιμῆς
 σκηπτιτοῦχος βασιλεύς, ᾧ τε Ζεὺς κῆδος ἔδωκεν.
 εἰ δέ σὺ καρτερός ἐσσι, θεὰ δέ σε γέναιτο μήτηρ,
 ἀλλ' ὃ γε φέρτερός ἐστιν, ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσει.
 Ἀτρεΐδῃ, σὺ δὲ παῦε τεδὸν μένος· αὐτὰρ ἔγωγε
 λίσσομ' Ἀχιλλεῖ μεθέμεν χόλον, ὃς μέγα πᾶσιν
 ἔρκος Ἀχαιοῖσιν πέλεται πολέμοιο κακοῖο.»

Ἀξίζει ἔντονα νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὁ θαυμάσιος προσδιορισμός, τὸ ξεκαθάρισμα, ποὺ κάνει ὁ Νέστορας στὶς ιδιότητες τῶν δύο ἡρώων: Ὁ Ἀγαμέμνωνας εἶναι ὁ βασιλιάς, ἀξίωμα ποὺ τοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸ Δία, καὶ ὑπερέχει σὲ ἐπιβολὴ καὶ κύρος «φέρτερος», γιὰ τὴ μεγάλη του ἐπικράτεια «ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσει». Ὁ Ἀχιλλέας εἶναι ὁ δυνατὸς «καρτερός», ἀξία καὶ προσὸν ποὺ τὸ χρωστάει στὴ θεϊκὴ του καταγωγὴ - ἐδῶ οἱ δύο ἥρωες συναντιοῦνται - καὶ ἐπομένως ὁ μεγάλος πολεμιστής, ἀπαραίτητος γιὰ τὴν προστασία τοῦ στρατοπέδου «ἔρκος Ἀχαιοῖσιν...». Ἡ ἐξουσία καὶ ἡ παλικαριά ἤλθαν σὲ σύγκρουση καὶ ὁ ἀντίκτυπος βαρὺς θὰ πέσει στὸ σύνολο, στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν.

Ὡστόσο νομίζουμε - καὶ εἶναι λογικὸ - ὅτι μέσα στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ μας θὰ εἶχαν σχηματιστεῖ λέξεις καὶ ἐκφράσεις, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν γεγονότα καὶ καταστάσεις τῆς πολιτικῆς κρίσης καὶ τῶν καθημερινῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν. Ὁ λαὸς καὶ οἱ εὐγενεῖς, καὶ ἰδιαίτερα οἱ δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸν ἄρχοντα, θὰ διατύπωναν καὶ θὰ μεταχειρίζονταν ἓνα πλῆθος ἀπὸ χαρακτηρισμοὺς καὶ ἐκφράσεις γιὰ νὰ δηλώσουν σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς νέας ἐποχῆς τὰ ἐλαττώματα, τὶς ἀδυναμίες, τὰ πάθη καὶ τὶς ἰδιοτροπίες τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ περιβάλλοντός του. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ βασιλιᾶ, οἱ τρόποι καὶ τὰ μέσα ποὺ μηχανεύονταν οἱ ἄρχοντες γιὰ νὰ ξεπεράσουν τὴν ἀντίδραση λαοῦ καὶ εὐγενῶν, ποὺ γύρω τους ὄλο καὶ πλήθαινε, τέλος οἱ ἀντιδράσεις τῶν νέων ἀνθρώπων καὶ ἡ ἀπαίτηση γιὰ κάποιον σεβασμὸ στὴν προσωπικότητά τους ἢ κάποια συμμετοχὴ τους στὰ προβλήματα τῆς πόλης ἔδιναν τὴν εὐκαιρίαν νὰ δημιουργηθοῦν ἔννοιες καὶ ἐκφράσεις σχετικές, ποὺ ἀναγκαστικὰ περνοῦσαν στὴν κοινὴ χρῆση, στὸ λεξιλόγιο τοῦ λαοῦ. Ἐτσι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι φυσικὸ νὰ πέρασαν καὶ ἀπὸ τὸν ποιητὴ μας μέσα στὸ ἔργο του, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ καβγάς τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα, ποὺ μᾶς τραγουδάει, μοιάζει τόσο πολὺ καὶ ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς σύγκρουσης.

Προτοῦ ὅμως δοῦμε τὴν ἐξέλιξη τῆς σύγκρουσης αὐτῆς μέσα στὸ ἔρ-

γο, πιστεύουμε ὅτι εἶναι χρήσιμα νὰ σημειώσουμε μερικὰ ἀκόμα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ καβγά, ποὺ μαρτυροῦν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς.

Ὁ ἐγωϊσμός καὶ ἡ ἀλαζονεία τοῦ ἄρχοντα, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ ἀξίωμα, ἓνα ἀξίωμα ποὺ προσδιορίζεται ἀκόμα ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀντιλήψεις τοῦ μυκηναίου ἀπόλυτου καὶ διογενῆ μονάρχου, φθάνουν ὥς τὴν ἀσέβεια καὶ τὴν «ὑβριν», τὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴ σκληρότητα, τὴν ἐκδικητικὴτητα καὶ τὴν ταπείνωση τῶν πολιτῶν.

Ἔτσι ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε ἐδῶ τοῦ Ἀγαμέμνονα τὴν ἀσέβεια, ποὺ ἔμμεσα ἀλλὰ ἔντονα δείχνει πρὸς τὸ θεὸ Ἀπόλλωνα, ὅταν διώχνει τὸ γέροντα ἱερέα Χρύση ἀπὸ τὰ καράβια φωνάζοντας ἀλαζονικὰ καὶ προκλητικὰ:

A 28 μῆ νύ τοι οὐ χραΐσμη σκῆπτρον καὶ στέμμα θεοῖο·

Γιὰ τὴν ἴδια «ὑβριν» τοῦ ἄρχοντα παραπονιέται ὁ Ἀχιλλέας στὴ θεὰ Ἀθηνᾶ καὶ σύγχρονα προειδοποιεῖ τὸν Ἀγαμέμνονα ὅτι ἡ προκλητικὴ συμπεριφορὰ του δὲ θὰ τοῦ βγεῖ σὲ καλὸ:

A 202-5 «τίπτ' αὐτ', αἰγιόχοιο Διὸς τέκος, εἰλήλουθας;
ἢ ἵνα ὑβριν ἴδῃ Ἀγαμέμνωνος Ἀτρεΐδαι;
ἀλλ' ἔκ τοι ἐρέω, τὸ δὲ καὶ τελέεσθαι ὅτω·
ἧς ὑπεροπλήσι τάχ' ἂν ποτε θυμὸν ὀλέσση.»

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔκφραση «ἧς ὑπεροπλήσι», ποὺ δηλώνει τοὺς λόγους ποὺ φθάνει ὁ Ἀγαμέμνωνας στὴν «ὑβριν». Καὶ εἶναι ἀκριβῶς οἱ λόγοι αὐτοὶ ποὺ προσδιόρισε ὁ Νέστορας: «ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσει», ἡ ὑπεροχὴ δηλ. ποὺ τοῦ δίνει τὸ ἀξίωμά του καὶ ὅχι οἱ ἱκανότητές του. Ὁ Ἀχιλλέας δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀξίωματικὴ αὐτὴ ὑπεροχὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἀλλὰ κατηγορεῖ τὴ λαθεμένη, τὴν ἀντικοινωνικὴ τῆς χρήσης. Αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἄρχοντα γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ ἦταν πολλὲς φορές ἡ αἰτία τῆς δολοφονίας ἢ τῆς ἀπομάκρυνσής του ἀπὸ τὴν ἐξουσία.

Τὴν αὐταρχικότητα καὶ ἐκδικητικὴτητα τοῦ ἄρχοντα, ποὺ πηγάζει καὶ πάλι ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ὑπεροχὴ ποὺ τοῦ χαρίζει τὸ ἀξίωμά του, προβάλλει σὰν παράπονο ἀπὸ μιὰ πολύχρονη ἐμπειρία καὶ πραγματικότητας ὁ μάντης Κάλχας, ὅταν λέγει μπροστὰ στὴ λαοσυνέλευση:

A 80-83 κρείσσων γὰρ βασιλεὺς ὅτε χῶσεται ἀνδρὶ χερεῖ·
εἷ περ γὰρ τε χόλον γε καὶ αὐτῆμαρ καταπέμψῃ,
ἀλλὰ τε καὶ μετόπισθεν ἔχει κότον, ὄφρα τελέσση,
ἐν στήθεσσι εὐοῖσι·

Οἱ ταπεινοὶ πολῖτες, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ εὐγενεῖς - παράδειγμα ὁ Ἀχιλλέας - ἀλίμονο νὰ πέσουν στὴ δυσμένεια τοῦ βασιλιᾶ, γιὰτὶ κάποτε δὲν ἔκα-

νοποίησαν τὶς ἐπιθυμίες του. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰώνια νοοτροπία τοῦ ἄρχοντα. Ἐδῶ ὥστόσο τὸ παράπονο τοῦ μάντη, ποὺ ἐκφράζει τὴ σκέψη κάθε πολίτη, καθὼς καὶ τὸ παράπονο πρὸς πάνω τοῦ Ἀχιλλέα, μαρτυρεῖ μιὰ νέα ἀντίληψη γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἄρχοντα. Ὁ ὁμηρικὸς αἰώνας θέλει τὸν ἄρχοντα δικαιότερο καὶ πρὸς κοντὰ στὸν ἀρχόμενον καὶ τὰ προβλήματα του.

Ἡ προκλητικότητα τοῦ ἄρχοντα καὶ ἡ καταφυγὴ του στὴν ἀπειλὴ ἔχει καὶ πάλι τὴν αἰτία στὸν ἄκαιρο ἐγωϊσμό καὶ τὴν παράλογη ἀλαζονεία, ποὺ τοῦ παρέχει ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀξιώματός του. Τοῦτο τονίζεται ἔντονα, ὅταν ὁ Ἀγαμέμνωνας προκλητικὰ ἀπειλεῖ τὸν Ἀχιλλέα καὶ ταυτόχρονα ὀλοὺς τοὺς Ἀχαιοὺς:

A 184-87 *ἐγὼ δὲ κ' ἄγω Βρισηίδα καλλιπάρηον
αὐτὸς ἰὼν κλισίηνδε, τὸ σὸν γέρας, ὄφρ' εὖ εἰδῆς
ὅσσον φέρτερός εἰμι σέθεν, στρυγὴ δὲ καὶ ἄλλος
ἴσον ἐμοὶ φάσθαι καὶ ὁμοιωθῆμεναι ἄντην.»*

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε πάλι τὴ φράση «ὅσσον φέρτερός εἰμι σέθεν», ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ «ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσειν», ποὺ εἶδαμε· καὶ οἱ δύο δηλώνουν τὴν ὑπεροχὴ σὲ βασιλικὴ ἐπικράτεια. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐκφραση «στρυγὴ δὲ καὶ ἄλλος / ἴσον ἐμοὶ φάσθαι καὶ ὁμοιωθῆμεναι ἄντην», ποὺ φανερώνει τὴν κλονισμένη θέση τοῦ ἄρχοντα καὶ ποὺ γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὸ ἀξίωμα ἀπειλεῖ καὶ φοβερίζει καὶ τέλος τιμωρεῖ σκληρὰ καὶ ἄδικα, γιὰ νὰ προλάβει κάθε ἀντίδραση τῶν δυσαρεστημένων ὑπηκόων του. Ἡ ἐξουσία κρατιέται μὲ τὴ βία καὶ ἐπιβολὴ καὶ ὄχι μὲ τὴ θέληση τῶν πολιτῶν.

Ἡ ἀπειλὴ καὶ ἡ βία τοῦ ἄρχοντα ἐκδηλώνεται ἀκόμα πρὸς ἔντονα τὴν ὥρα τοῦ πολέμου, ὅποτε κρίνονται καὶ πρὸς μεγάλα συμφέροντά του. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φοβερή, ἡ κυνικὴ καλύτερα, προειδοποίησις τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ ὅλους τοὺς Ἀχαιοὺς, ἂν δὲν πολεμήσουν γενναῖα στὴ μάχη:

B 391-93 *ὦν δὲ κ' ἐγὼν ἀπάνευθε μάχης ἐθέλοντα νοήσω
μιμνάξωιν παρὰ νηυσὶ κορωνίσιν, οὗ οἱ ἔπειτα
ἄρκιον ἐσσεῖται φνυγεῖν κύνας ἢδ' οἰωνοὺς.»*

Ἀκόμα ἡ κάθε ἄδικη ἐπιθυμία τοῦ ἄρχοντα ἐπιβάλλεται αὐθαίρετα μὲ τὴν ἐνοπλὴ βία, μὲ τὴ μεγαλύτερη στρατιωτικὴ δύναμη ποὺ διαθέτει:

A 322-25 *«ἔρχεσθον κλισίην Πηληϊάδεω Ἀχιλλῆος·
χειρὸς ἐλόντ' ἀγέμεν Βρισηίδα καλλιπάρηον·
εἰ δέ κε μὴ δώῃσιν, ἐγὼ δέ κεν αὐτὸς ἔλωμαι
ἐλθὼν σὸν πλεόνεσσι· τὸ οἱ καὶ ῥίγιον ἔσται.»*

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐκφραση «ἐλθὼν σὸν πλεόνεσσι· τὸ οἱ καὶ ῥί-
γιον ἔσται»

γιον ἔσται», ποὺ μᾶς θυμίζει ἐποχές, ὅχι ἀπλῶς μοναρχικῶν καθεστῶτων, ἀλλὰ δικτατορικῶν καὶ στυγνῆς τυραννίας. Ἡ βία καὶ ἡ ἀπειλὴ μαρτυρεῖ καὶ ἐδῶ τὴ διάσταση λαοῦ καὶ βασιλιᾶ, τὴ δυσαρέσκεια τῶν ὑπηκόων πρὸς τὸν ἄρχοντα καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ βασιλιᾶ νὰ σταθεῖ στὴν ἐξουσία μὲ τὴν ἰσχὺ καὶ τὴ μεγάλη δύναμη τῶν ὅπλων «ἧς ὑπεροπλήησι», ποὺ ἔχει στὴν κατοχὴ του.

Ἡ ἀδικία τοῦ ἄρχοντα ποὺ ἐπιβάλλεται βίαια στοὺς ὑπηκόους του φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἰδίου τοῦ ποιητῆ, ὅταν περιγράφει τὸ θυμωμένο Ἀχιλλεύς: «*χωόμενον κατὰ θυμόν ἐϋζώνιοιο γυναικὸς / τὴν ῥα βίῃ ἀέκοντος ἀπηύρων.*» (Α 429-430).

Ἡ ταπείνωση καὶ ἡ ἀτίμωση τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸν ἄρχοντα μὲ τὶς αὐθαίρετες καὶ ἄνομες πράξεις του δηλώνονται καὶ στοὺς παρακλητικούς λόγους τῆς Θέτιδος πρὸς τὸν πατέρα Δία γιὰ τὸ γιό της, ποὺ τὸν πρόσβαλε ἄδικα ὁ Ἀγαμέμνωνας:

A 506-7 *ἀτάο μιν νῦν γε ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων
ἠτίμησεν· ἐλὼν γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας.*

Ἀλλὰ ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικὰ ἀκούεται αὐτὴ ἡ προσβολὴ μέσα στὸ πικρὸ παράπονο τοῦ Ἀχιλλεύς:

I 646-48 *ἀλλὰ μοι οἰδᾶνεται κραδίη χόλῳ ὅπποτε κείνων
μνήσομαι, ὥς μ' ἄσύφηλον ἐν Ἀργείοισιν ἔρεξεν
Ἀτρεΐδης, ὥς εἴ τιν' ἀτίμητον μετανάστην.*

Ὁ χαρακτηρισμὸς «*ἄσύφηλον ... / .. ἀτίμητον μετανάστην*», πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μᾶς θυμίζει πόσο ὀδυνηρὴ ἦταν ἡ ἐξορία, ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ πολίτη ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ του περιβάλλον, ἀπὸ τὴν πόλιν του, στὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ, μᾶς δηλώνει καθαρὰ καὶ τὸ χάσμα ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ ἄδικες προστριβὲς ἀνάμεσα στὸ βασιλιά καὶ τοὺς πολίτες του. Ὅσο λίγο μποροῦσε νὰ νιώθει ἓνας ξενομερίτης δεμένος μὲ τὴ νέα πόλιν, τόσο ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν πόλιν αἰσθανόταν ὁ ἀδικημένος καὶ ταπεινωμένος ἀπὸ τὸν ἄρχοντά του.

Ἡ ψυχικὴ ὥστόσο διάσταση, ἡ ἔλλειψη συνεργασίας καὶ ἀλληλοσεβασμοῦ, ποὺ ἔχει καὶ πάλι ὡς αἰτία τὴν ἄδικη καὶ προσβλητικὴ συμπεριφορὰ τοῦ βασιλιᾶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους του, τονίζεται ἐντονα στὰ λόγια τοῦ Ἀχιλλεύς:

I 374-75 *οὐδὲ τί οἱ βουλὰς συμφράσσομαι, οὐδὲ μὲν ἔργον·
ἔκ γὰρ δὴ μ' ἀπάτησε καὶ ἤλιτεν·*

Ὡστόσο τοῦ ἄρχοντα πολλὰ ἀκόμα πάθη, ἐλαττώματα, ἀδυναμίες καὶ ἀνικανότητες, ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἱκανοποιηθοῦν μὲ τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὴ

βία πού τοῦ παρέχει ἡ ἐξουσία, ἔχουν περάσει μέσα στοῦ ἔργο καὶ μαρτυροῦν τὸν ξεπεσμό τῶν προσώπων καὶ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν γενῶν, πού κυβερνοῦν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τίς πόλεις, ἀλλὰ παράλληλα προδιαγράφουν καὶ τίς νέες ιδέες τοῦ λαοῦ γιὰ τὸν ἄρχοντά του.

Ἔτσι ἡ ἀδιαφορία καὶ ἀνευθυνότητα τοῦ ἄρχοντα γιὰ τὰ προβλήματα τῶν ὑπηκόων του εἶναι κάτι πού δὲν ἀνέχονται οἱ πολῖτες μὲ τὸ ἀναπτυγμένο πιά ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πόλιν τους:

B 23-25 «εὐδεις, Ἄτρεός νιὲ δαΐφρονος ἱπποδάμοιο·
οὐ χρεὶ παννύχιον εὐδειν βουλευφόρον ἄνδρα,
ὃ λαοὶ τ' ἐπιτετράφαται καὶ τόσσα μέμηλε·

Ἡ δειλία πάλι, ἡ ἔλλειψη ἀντρευσίνης ἢ ἡ καιροσκοπικὴ ἀποφυγὴ ἀπὸ τοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου, γνωρίσματα τῶν ξεπεσμένων πιά βασιλιάδων τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ ὁ μέθυσος καὶ ἐκλυτος βίος τοῦ ἄρχοντα καὶ ἡ ἀπληστη ἀρπακτικότητά του προκαλοῦν δικαιολογημένα γιὰ τὴν ἐποχὴ τὴν ὀργή καὶ τὴν περιφρόνηση τῆς εὐρωστής οἰκονομικὰ καὶ ἀναπτυγμένης πνευματικὰ τάξης τῶν εὐγενῶν :

A 223-32 Πηλεΐδης δ' ἐξαυτίς ἀταρτηροῖς ἐπέεσσιν
Ἄτρεΐδην προσέειπε, καὶ οὐ πῶ λῆγε χόλοιο·
«οἶνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο,
οὔτε ποτ' ἐς πόλεμον ἅμα λαῶ θωρηχθῆναι
οὔτε λόχονδ' ἰέναι σὺν ἀριστήεσσιν Ἀχαιῶν
τέτληκας θυμῷ· τό δέ τοι κῆρ εἶδεται εἶναι.
ἢ πολὺ λώϊον ἐστί κατὰ στρατὸν εὐρὸν Ἀχαιῶν
δῶρ' ἀποαιρεῖσθαι ὃς τις σέθεν ἄντιον εἴπῃ·
δημοβόρος βασιλεύς, ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις·
ἢ γὰρ ἄν, Ἄτρεΐδη, νῦν ὕστατα λωβήσαιο.

Ἡ ἀρπακτικότητά καὶ ἡ κερδοσκοπία τοῦ ἄρχοντα, ὁ εὐκολος δηλ. τρόπος πλουτισμοῦ, ὁ χωρὶς τοὺς κινδύνους καὶ τὴν ἀγωνία τοῦ ἐμπορευόμενου στὶς μακρινὲς θάλασσες καὶ τίς ἄγριες χῶρες, κακίζεται καὶ μὲ ἄλλους χαρακτηρισμούς, ὅπως μὲ τὸ «κερδαλέφρον» (A 149), τὸ «φιλοκτεανώτατε πάντων» (A 122), ἀλλὰ ἰδιαίτερα καυστικὰ καὶ εἰρωνικὰ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Θεοσίτη:

B 224-42 αὐτὰρ ὁ μακρὰ βοῶν Ἀγαμέμνονα νείκεε μῦθῳ·
«Ἄτρεΐδη, τέο δὴ αὐτ' ἐπιμέμφεαι ἠδὲ χατίζεις;
πλεῖαί τοι χαλκοῦ κλισίαι, πολλαὶ δὲ γυναικες
εἰσὶν ἐνὶ κλισίῃς ἐξαίρετοι, ὥς τοι Ἀχαιοὶ
πρωτίστῳ δίδομεν, εὖτ' ἂν πτολίεθρον ἔλωμεν,
ἢ ἔτι καὶ χρυσοῦ ἐπιδεδεῖναι, ὃν κέ τις οἴσει

Τρώων ἱπποδάμων ἐξ Ἰλίου υἱὸς ἄποινα,
 ὃν κεν ἐγὼ δῆσας ἀγάγω ἢ ἄλλος Ἀχαιῶν,
 ἢ ἐ γυναῖκα νέην, ἵνα μίσγεται ἐν φιλότῃτι,
 ἦν τ' αὐτὸς ἀπονόσφι κατίσχει; οὐ μὲν ἔοικεν
 ἀρχὸν ἐόντα κακῶν ἐπιβασκόμεν υἱας Ἀχαιῶν.
 ὦ πέπονες, κάκ' ἐλέγχε', Ἀχαιῖδες, οὐκ ἐτ' Ἀχαιοί,
 οἵκαδ' ἐπερ σὺν νηυσὶ νεώμεθα, τόνδε δ' εἴωμεν
 αὐτοῦ ἐνὶ Τροίῃ γέρεα πεσσέμεν, ὄφρα ἴδῃται
 ἢ ῥά τι οἱ γῆμεῖς προσαμύνομεν, ἦε καὶ οὐκί·
 δς καὶ νῦν Ἀχιλῆα, ἔο μέγ' ἀμείνονα φῶτα,
 ἠτίμησεν· ἐλὼν γάρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας.
 ἀλλὰ μάλ' οὐκ Ἀχιλῆϊ χόλος φρεσὶν, ἀλλὰ μεθήμων·
 ἦ γὰρ ἄν, Ἀτρεΐδῃ, νῦν ὕστατα λωβήσαιο.

Πάνω στὸ θέμα τῆς ἀρπακτικότητας καὶ τῆς ἀπληστίας τοῦ ἄρχοντα ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτος εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς στὸ προηγούμενο χωρίο «δημοβόρος βασιλεὺς»: ὁ λαοφαγὰς βασιλιάς, ὁ βασιλιάς ποὺ ἡ μόνη του ἱκανότητα καὶ ἱκανοποίηση εἶναι νὰ κατατρώγει οἰκονομικὰ καὶ νὰ ταπεινώνει ἠθικὰ τὸ λαὸ του. Τὸ «δημοβόρος» εἶναι φανερὰ χαρακτηρισμὸς ποὺ ἐκφράζει κοινωνικὰ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ, μιὰ ἐποχὴ οἰκονομικοῦ καὶ ἐπιχειρησιακοῦ ὀργασμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Τὸ άτομο, ποὺ μὲ τὸ δυναμισμό του ξεχωρίζει πιά ἀπὸ τὴ μάζα, διεκδικεῖ τὸ ἀντίτιμο τῆς προκοπῆς του καὶ τὴν ἀναλογικὰ δίκαια - ὄχι ἀκόμα ἴση - κατανομή τοῦ κρατικοῦ πλοῦτου. Ὁ ἄρχοντας, ποὺ δὲ μετέχει προσωπικὰ σὲ ὅλον αὐτὸν τὸν οἰκονομικὸ ὄργανό, ἀλλὰ καρπώνεται ἄδικα καὶ βίαια τὰ ἀγαθὰ τῶν ὑπηκόων του σύμφωνα μὲ τὸ παλιὸ καθεστὸς τῶν ἀρχόντων, ποὺ θεωροῦσαν τὰ πάντα - ἀνθρώπους καὶ ὕλικά ἀγαθὰ - κτήματά τους, ἦταν φυσικὸ νὰ χαρακτηριστεῖ λαοφαγὰς «δημοβόρος βασιλεὺς».

Γιὰ τὴν ἀναξιότητα ὥστόσο καὶ τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἄρχοντα ἀξιίζει νὰ σημειωθεῖ ἀπὸ τὸ δεύτερο χωρίο ἡ φράση «οὐ μὲν ἔοικεν / ἀρχὸν ἐόντα κακῶν ἐπιβασκόμεν υἱας Ἀχαιῶν». Ἡ νέα γιὰ τὸν ἄρχοντα ἀντίληψη στὰ ὀμηρικὰ χρόνια εἶναι ὅτι αὐτὸς πρέπει νὰ ἔχει ὡς μόνη του φροντίδα καὶ μέριμνα τὴν εὐτυχία καὶ τὸ καλὸ τοῦ λαοῦ του καὶ ὄχι τὴ δυστυχία καὶ τὴν συμφορὰ. Οἱ κάτοικοι τῆς πόλης θεωροῦν τὸν ἄρχοντα συνυπεύθυνον γιὰ τὴν προκοπὴ τους καὶ τὴν προκοπὴ τῆς χώρας τους. Ὁ μυκηναῖος μονάρχης, ὅπως τὸν σκιαγραφοῦμε ἀπὸ τὰ ὅσα μᾶς ἔδωσαν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ οἱ Πινακίδες τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β, ὁ ἀπόλυτος καὶ κύριος πάνω σὲ ὅλα, δὲν ἱκανοποιεῖ πιά τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἀκόμα πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀντίληψη τῆς ὑπευθυνότητας γιὰ τὰ κοινὰ τῶν πολιτῶν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀνέχονται ἕναν ἀνάξιο γιὰ τὴν πόλη τους

ἄρχοντα. Αὐτὸ ἔντονα τονίζεται τόσο στὸ παράπονο τοῦ εὐγενῆ Ἀχιλλέα πρὸ τὸ λαὸ πού δὲν τοῦ συμπαραστάθηκε γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὸν ἀνάξιο βασιλιά, τὸ Ἀγαμέμνονα, στὴ φράση: «ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις» (A 231), ὅσο καὶ στὴν ἔντονη διαμαρτυρία ἐνὸς ταπεινοῦ πολίτη, τοῦ Θεοσίτη, πού μέμφετα καὶ τοὺς συμπολίτες του γιὰ τὴν ἀνεκτικότητά τους καὶ τὴ δειλία του νὰ ἀντιδράσουν στὴν αὐθαιρέσια ἐνὸς ἀνίκανου ἄρχοντα «ὦ πέποινες, κᾶν ἔλέγχε', Ἀχαιῖδες, οὐκέτ' Ἀχαιοί» (B 235) καὶ τὸ γενναῖο εὐγενή, τὸ Ἀχιλλέα, πού διστάζει νὰ ἐξουδετερώσει ἕναν τιποτένιο ἄρχοντα «ἀλλι μάλ' οὐκ Ἀχιλῆϊ χόλος φρεσίν, ἀλλὰ μεθήμιον / ἥ γὰρ ἂν, Ἀτρεΐδῃ, νῦ ὄστατα λωβήσαιο». (B 241-42). Τὰ παραπάνω στοιχεῖα δείχνουν καθαρά τις πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῶν ὁμηρικῶν χρόνων. Καὶ οἱ πλούσιοι εὐγενεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ φτωχοὶ πολῖτες ἔχουν ἀποκτήσει πιά τὴ συνείδηση ὅτι εἶναι ὑπεύθυνοι καὶ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ ἀντιδρῶν στὶς αὐθαιρέσιες καὶ τις καταστρεπτικὲς γιὰ τὴν πόλιν ἐνέργειες τοῦ κακοῦ καὶ ἀνίκανου ἄρχοντα. Θέλουν τὸν ἄρχοντά τους νὰ ἐνσαρκώνει τὰ ἰδανικά τῆς ἐποχῆς τους.

Θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ σημειώσουμε μερικοὺς χαρακτηρισμοὺς, πού δικαιολογοῦν τὴ σύγκρουση τοῦ ἀσυγχρόνιστου μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἄρχοντα καὶ τῶν ὑπηκόων του. Ἔτσι βλέπουμε τὴ σκληρότητα τοῦ ἄρχοντα: «βασιλῆος ἀπηνέος» (A 340), τὴν εὐθιξία καὶ τὸ δξύθυμο: «μένεος δὲ μέγα φρένες ἀμφὶ μέλαινα / πίμπλαντ', ὅσσε δὲ οἱ πυρὶ λαμπετόωντι εἵκτην» (A 103-4), «θυυὸς δὲ μέγας ἐστὶ διοτρεφέων βασιλῆων» (B 196), τὴν ἀναιδεια πού παίρνει τὴ μορφή τῆς ἀναισχυντίας, τῆς ἱταμότητας καὶ τῆς βαναυσότητας: «ἀναιδείην ἐπιεμένη» (A 149), «ὦ μέγ' ἀναιδὲς» (A 158), «κυνῶπα» (A 159), «κυνὸς ὀμματ' ἔχων» (A 225), τὴν ἑλλειψη ψυχραιμίας καὶ προβλεπτικότητος: «ἥ γὰρ ὁ γ' ὀλοῖσσι φρεσὶ θύει, / οὐδέ τι οἶδε νοῆσαι ἄμα πρόσσω καὶ ὀπίσσω, / ὅπως οἱ παρὰ νηυσὶ σοοὶ μαχέονται Ἀχαιοί» (A 342-44).

Σὲ ἕναν τέτοιο ἄρχοντα μὲ τόσα ἐλαττώματα καὶ ἀπαράδεκτες γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀδυναμίες, πῶς εἶναι δυνατό νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὸ πρόσωπό του καὶ νὰ ὑπακούουν στὶς ἐντολές του οἱ πολῖτες: «πῶς τις τοι πρόφρων ἔπessin πείθηται Ἀχαιῶν / ἥ ὁδὸν ἐλθέμεναι ἥ ἀνδράσιν ἴφι μάχεσθαι;» (A 150-51). Δικαιολογημένες λοιπὸν οἱ αὐθαίρετες πρωτοβουλίες τῶν ἱκανῶν εὐγενῶν τῆς χώρας στὴ διακυβέρνηση τῆς πόλης, δικαιολογημένα ὅμως καὶ τὰ παράπονα τοῦ ἄρχοντα, πού βλέπει νὰ παραμερίζεται πολλὰς φορὲς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς καὶ περισσότερο δραστήριους ὑπηκόους του στὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας:

A 287-91 ἄλλ' ὁδ' ἂνῃρ ἐθέλει περὶ πάντων ἔμμεναι ἄλλων,
πάντων μὲν κρατέειν ἐθέλει, πάντεσσι δ' ἀνάσσειν,
πᾶσι δὲ σημαίνειν, ἃ τιν' οὐ πείσεσθαι οἶω·

εἰ δέ μιν αἰχμητὴν ἔθεσαν θεοὶ αἰὲν ἔόντες,
τοῦνεκά οἱ προθέουσιν ὄνειδεα μυθήσασθαι.»

Ἡ διαμαρτυρία ἐδῶ τοῦ Ἀγαμέμνονα, ποῦ δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ ὅσα μᾶς περιγράφονται τουλάχιστο στὴν Ἰλιάδα, γιὰτὶ σὲ καμιά περίπτω-
ση δὲν ἔφτασε ὁ Ἀχιλλέας σὲ τέτοιες ἐνέργειες, εἶναι φανερό ὅτι δηλώνει
καταστάσεις τῆς πολιτικῆς ἀνωμαλίας, ποῦ ἐπικρατοῦσε στὶς ἐλληνικὲς
πόλεις στὰ ὁμηρικὰ χρόνια, ὅπως ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς
ἰσχυροὺς εὐγενεῖς καὶ οἱ συγκρούσεις τῶν μεγάλων γενῶν μέσα στὶς πόλεις
γιά τὴν κατάληψη τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς.

Τέλος ἡ ἀντίδραση καὶ ἡ ἄρνηση ἐνὸς εὐγενῆ νὰ προσφέρει τίς ὑπηρε-
σίες του σὲ ἕνα ἀνάξιο βασιλιά, ποῦ προσβάλλει τοὺς ὑπηκόους του, φαίνε-
ται στὸ :

A 293-6 «ἦ γὰρ κεν δειλός τε καὶ οὐτιδανὸς κελεοίμην,
εἰ δὴ σοὶ πᾶν ἔργον ὑπείξομαι ὅττι κεν εἴπῃς·
ἄλλοισιν δὴ ταῦτ' ἐπιτέλλεο, μὴ γὰρ ἔμοιγε
σήμαιν'· οὐ γὰρ ἔργωγ' ἔτι σοὶ πείσεσθαι οἶω.

Ἀκόμα ἡ σταθερὴ ἀπόφαση καὶ προειδοποίηση τοῦ γενναίου πολίτη
ὅτι δὲ θὰ ἀνέχεται διαρκῶς σὲ βάρος του τίς αὐθαιρεσίες τοῦ ἀνίκανου ἄρ-
χοντα ἀκούεται ἀπειλητικὰ στό :

A 300-4 τῶν δ' ἄλλων ἃ μοί ἐστι θεῇ παρὰ νηϊ μελαίνῃ,
τῶν οὐκ ἄν τι φέροις ἀνελὼν ἀέκοντος ἐμεῖο·
εἰ δ' ἄγε μὴν πείρησαι, ἵνα γνῶωσι καὶ οἷδε·
αἰψά τοι αἶμα κελαινὸν ἐρωήσει περὶ δουρί.»

Νομίζουμε ὅτι ἦταν ἀρκετὰ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, γιὰ νὰ μᾶς πεί-
σουν ὅτι ἡ πολιτικὴ κρίσις τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς πέρασε μὲ ἕνα πλῆθος ἐκ-
φράσεων μέσα στὸ ἔπος ἔντονη σὲ ὅλες τίς μορφές καὶ ἐκδηλώσεις της, δηλ.
καὶ ὡς ἀντίδραση τῶν ἀρχομένων καὶ ὡς διαμαρτυρία τοῦ ἄρχοντα.

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὴ συνέχεια καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς διάστασης
καὶ τοῦ καβγά Ἀγαμέμνονα καὶ Ἀχιλλέα. Ἡ μελλοντικὴ συμφιλίωση τοῦ
βασιλιά μὲ τὸν εὐγενῆ, ποῦ θὰ ξεκινήσει μὲ ὑποχώρηση καὶ ταπείνωση τοῦ
ἄρχοντα μπροστὰ στὸν εὐγενῆ καὶ ποῦ ποιητικὰ θὰ ὁλοκληρωθεῖ ἀργότε-
ρα μὲ τὴν ἐπιστροφή τοῦ γενναίου ἥρωα καὶ τὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τῶν
σφαλμάτων τους, προσοικονομεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ μὲ τὰ λόγια κιόλας τῆς
Ἀθηνῆς στό :

A 213-14 καὶ ποτέ τοι τρεῖς τόσσα παρέσσειται ἀγλαὰ δῶρα
ὕβριος εἵνεκα τῆσδε· σὺ δ' ἴσχεο, πείθεο δ' ἡμῖν.»

Ἡ ἀποστασία καὶ ἡ ἀποχώρηση ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ μεγάλου πολέμι-

στή πραγματοποιεῖται ἀμέσως καὶ γίνεται γρήγορα αἰσθητὴ στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ πόλεμος πέφτει βαρὺς καὶ ὁ πόθος τοῦ γενναίου δυνατὸς γεμίζει τὶς καρδιὰς ὄλων, ὅπως εἶχε προειδοποιήσει ὁ Ἀχιλλέας «ἦ ποτ' Ἀχιλλῆος ποθὴ ἴξεται νῆας Ἀχαιῶν / σύμπαντας» (Α 240-41). Καὶ αἰτία ὁ βασιλιάς: «ὁ τ' ἄριστον Ἀχαιῶν οὐδὲν ἔτεισας» (Α 244). Μποροῦμε εὐκολὰ νὰ παρακολοθησοῦμε μέσα στὸ ἔργο, πῶς κλιμακώνεται ἡ ταπείνωση τοῦ ἄρχοντα, ἡ καλύτερα τὴν καμπύλη, πού σχηματίζει αὐτὴ μὲ κορύφωση τὴ ραψῳδία Ι. Ἀρχίζει προειδοποιητικὰ μὲ τὴν ὑπόμνηση ἀπὸ μέρος τοῦ στρατοῦ τῆς ἀνανδρίας καὶ ἀνικανότητος τοῦ ἀρχιστράτηγου νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν τρωϊκὸ κίνδυνο μὲ τὸ στόμα τοῦ Θεορίτη στὸ Β καὶ τὰ λόγια τοῦ γέρου Νέστορα, πού χαρακτηρίζει τὸν Ἀχιλλέα «ἔρκος Ἀχαιῶν», καὶ προχωρεῖ γὰ νὰ ἀποκορυφωθεῖ, ὕστερα ἀπὸ τὶς φονικὲς ἡττες τῶν Ἀχαιῶν στὸ Θ, μὲ τὴ μεταμέλεια τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τὴν πρεσβεία στὸ Ι.

Χαρακτηριστικὰ τῆς μεταμέλειας καὶ τῆς ταπείνωσης τοῦ ἄρχοντα γιὰ τὶς ἀστοχεῖς ἐνέργειές του ἀπέναντι στὸ γενναῖο ὑποτελὲς του εἶναι τὰ παρακάτω δύο χωρία:

I 9-16 Ἀτρεΐδης δ' ἄχει μεγάλῳ βεβωλημένος ἦτορ
φοῖτα κηρύκεσσι λιγυφθόγοισι κελεύων
κλήδην εἰς ἀγορῇ κικλήσκειν ἄνδρα ἕκαστον,
μηδὲ βοᾷν· αὐτὸς δὲ μετὰ πρῶτοισι πονεῖτο.
Ἴζον δ' εἰν ἀγορῇ τετιηότες· ἂν δ' Ἀγαμέμνων
ἴστατο δάκρυ χέων ὥς τε κρήνη μελάνυδρος,
ἦ τε κατ' αἰγίλιπος πέτρης οὐνοφερὸν χέει ὕδωρ·
ὥς ὁ βαρὺ στενάχων ἔπε' Ἀργείοισι μετηνύδα·

Ὁ βασιλιάς πικρὰ μετανιωμένος χύνει μαῦρα δάκρυα μπροστὰ σὲ ὅλο τὸ στρατὸ. Καὶ ἀμέσως στὴ συνέχεια, στὸ ἐπόμενο χωρίο, παραδέχεται μπροστὰ στὴ βουλὴ τῶν γερόντων τὸ μεγάλο του σφάλμα νὰ προσβάλλει τὸν τιμημένο ἀπὸ τὸ Δία Ἀχιλλέα.

I 115-20 «ὦ γέρον, οὗ τι ψεύδος ἐμὰς ἄτας κατέλεξας·
ἄασάμην, οὐδ' αὐτὸς ἀναινομαι. ἀντὶ νῦ πολλῶν
λαῶν ἐστὶν ἀνὴρ δν τε Ζεὺς κῆρι φιλήσῃ,
ὥς νῦν τοῦτον ἔτεισε, δάμασσε δὲ λαὸν Ἀχαιῶν.
ἀλλ' ἐπεὶ ἄασάμην φρεσὶ λευγαλέησι πιθήσας,
ἄν' ἐθέλω ἀρέσαι δόμεναί τ' ἀπερείσι' ἅποινα.

Ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνονας ἀπαντώντας στὸ γέρο Νέστορα ὁμολογεῖ ἐπίσημα τὴν ἀνοησία του καὶ τὴν τρέλα του καὶ σπεύδει νὰ ἐπανορθώσει καὶ νὰ ἀναχαιτίσει μὲ τὴ γνωστὴ μέθοδο τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ δυσαρεστημένου τὶς ὀδυνηρὲς συνέπειες τῆς ἀποστασίας τοῦ γενναίου εὐγενῆ.

Ἡ ταπείνωση ὥστόσο δὲ φθάνει ἀκόμα νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὴν προσωπικὴ παρουσία τοῦ βασιλιᾶ μπροστὰ στὸν εὐγενή, τοῦ Ἀγαμέμνονα

μπροστὰ στὸν Ἀχιλλέα. Αὐτὸ καὶ ἀντιηρωϊκὸ ἦταν καὶ ποιητικὰ ἀκόμα ὁ Ὅμηρος δὲν ἔχει ὀλοκληρώσει τὸ σχέδιό του: νὰ ἐκμεταλλευτεῖ δηλ. τὸ θέμα τοῦ θυμοῦ ὡς τὶς ἀκραῖες τοῦ δυνατότητες, ποὺ θὰ τὸν βοηθήσουν γιὰ νὰ μᾶς δώσει τὸν Ἀχιλλέα τοῦ π ρ ὠ τ ο ἥρωα τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου.

Ὁ γέρο Νέστορας, ἡ φωνὴ τῆς «σύνεσης», ἡ φωνὴ τῆς συντηρητικῆς τάξης τῶν εὐγενῶν, χρησιμοποιοῦντας γλῶσσα σκληρῇ, ταιριαστῇ γι' αὐτὲς τὶς περιστάσεις, θὰ ὑποδείξει ἔντονα στὸν ἄρχοντα τὴν ἀναγκαστικὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸν ἀποστάτη: «ἀλλ' ἔτι καὶ νῦν / φραζώμεσθ' ὥς κέν μιν ἀρεσσάμενοι πεπιθώμεν / δώροισίν τ' ἀγανοῖσιν ἔπεσσί τε μελιχίοισιν». (I 114-115). Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν προσπάθειά τῆς συμφιλίωσης ἄρχοντα καὶ ὑποτελῆ εἶναι τὸ σχῆμα τῆς Πρεσβείας, ποὺ στέλνεται στὸ χολιασμένο Ἀχιλλέα: Φοῖνικας - Ὀδυσσεύς - Αἴας. Τρία πρόσωπα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ καθένα διαφορετικοὺς κόσμους καὶ διαφορετικὲς ἀξίες, ποὺ ἡ κάθε μιὰ μὲ τὴν ἀκτινοβολία τῆς θὰ προσπαθήσει νὰ ἐξυμενίσει καὶ νὰ μεταπείσει τὸ στασιαστὴ - ποιητικὰ τὸν προσβεβλημένο εὐγενή, νὰ ἐπανέλθει στὴ θέση του κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ βασιλιᾶ γιὰ τὸ καλὸ ὅλων.

Ἔτσι ὁ Φοῖνικας, ὁ παιδαγωγὸς τοῦ Ἀχιλλέα, ἀντιπροσωπεύει πρόσωπα συγγενικά, πρόσωπα τοῦ πολὺ στενοῦ κύκλου τοῦ ἥρωα, ποὺ χρησιμοποιοῦνται τέτοιες στιγμὲς νὰ ἐπηρεάσουν συναισθηματικὰ τὸν ἀποστάτη ἥρωα. Ὁ Ὀδυσσεύς πάλι ἀποτελεῖ τοὺς εὐγλωττοὺς ἐκείνους μεσάζοντες, ποὺ προσπαθοῦν, χρησιμοποιοῦντας χρῆμα καὶ ὑποσχέσεις, νὰ δελεάσουν καὶ νὰ συμβιβάσουν τοὺς δυσαρεστημένους ἰσχυροὺς τῆς πόλης. Τέλος ὁ Αἴας, ποὺ εἶναι καὶ ὁ μόνος ποὺ θὰ ἐπηρεάσει οὐσιαστικὰ τὸν Ἀχιλλέα νὰ μὴ φύγει ἀπὸ τὴν Τροία γιὰ τὴ Φθία, εἶναι καθαρὰ ποιητικὸ εὗρημα παρμένο ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἡρωϊκῆς ἀντίληψης, ὅπου μόνον ἡ παλικαριὰ μπορεῖ νὰ μιλήσει στὴν παλικαριὰ, νὰ ξυπνήσει τὸν πόθο τῆς μεγάλῃς δόξας· κι αὐτὴ τὴ δόξα τὴ χαρίζει ὁ πόλεμος, ὁ πιὸ ἐνδοξος γιὰ τὸν ἥρωα ἀγώνας. Πῶς ἦταν δυνατό νὰ φύγει ὁ Ἀχιλλέας;

Ὡστόσο στὴν ἡρωϊκὴ ποίηση, ὅσο πιὸ μεγάλα τὰ πάθη, τόσο πιὸ μεγάλοι οἱ ἥρωες. Ἔτσι ἡ ὀργὴ τοῦ μεγάλου Ἀχιλλέα γιὰ τὴν προσβεβλημένη του τιμὴ, τὸ οὐσιώδες αὐτὸ γνώρισμα τοῦ ἥρωα, παραμένει καὶ μετὰ τὴν παράκληση τοῦ βασιλιᾶ καὶ τὰ πλούσιά του δῶρα ἀκαμπτη καὶ ἀνυποχώρητη:

I 677-81 *«Ἀτρεΐδῃ κύδιστε, ἀναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον,
κεῖνός γ' οὐκ ἐθέλει σβέσσαι χόλον, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον
πιμπλάνεται μένεος, σὲ δ' ἀναίναται ἠδὲ σὰ δῶρα.
αὐτὸν σε φράζεσθαι ἐν Ἀργείοισιν ἄνωγεν
ὅππως κεν νῆάς τε σαῶς καὶ λαὸν Ἀχαιῶν»*

Ἦστερα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ γενναίου ἥρωα νὰ ἐπιστρέψει στὸ στρατόπεδο, ὁ βασιλιάς καὶ οἱ Ἀχαιοὶ νικιοῦνται συνεχῶς στὸ πεδίο τῆς μάχης

ἀπὸ τοὺς Τρῶες. Ἡ ἥττα τῶν Ἀχαιῶν εἶναι ἐξάπαντος ἓνα ἀπὸ τὰ πολὺ τολμηρὰ καὶ πετυχημένα ποιητικὰ εὐρήματα τοῦ Ὀμήρου. Οἱ συμφορὲς ποὺ ὑφίστανται οἱ Ἀχαιοὶ εἶναι τρομαχτικές, κινδυνεύει ἡ Ἱδία ἢ ὑπαρξὴ τοῦ στρατοπέδου. Ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνωνας καὶ οἱ πῖθ σπουδαῖοι ἥρωες: Διομήδης, Ὀδυσσεύς, Εὐρύπυλος, Μαχάονας πληγωμένοι παρακολουθοῦν μὲ ἀνείπωτη ἀγωνία τὴν ἀπειλὴ τῆς τέλει καταστροφῆς: τὴ φωτιά δηλ. νὰ κατατρώγει τὰ καράβια. Στὸ ἀδιέξοδο, ὅπου ἔχει φθάσει τὸ ἀρχαῖο στρατόπεδο, ἡ μόνη σωτηρία ἦταν ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀποστάτη, ἡ ἐπάνοδο τοῦ γενναίου Ἀχιλλέα. Ποιητικὰ ὁ Ὀμηρος αὐτὴν τὴν ἐπιστροφὴν θὰ τὴν οἰκονομήσει μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Πάτροκλου, ποὺ εἶναι πάλι ἥρωας καὶ ἐπεισόδιο στὴ μορφὴ τουλάχιστο ποὺ τὴν ἔχουμε μιὰ ἄλλη θαυμάσια ὁμηρικὴ δημιουργία.

Ἡ τελικὴ συμφιλίωση βασιλιά καὶ εὐγενῆ, Ἀγαμέμνονα καὶ Ἀχιλλέα, θὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ ραψωδία Τ 40-281, μπροστὰ σὲ ὅλο τὸ στρατό, ὅπως ξεκίνησε καὶ ὁ καβγάς τους. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ πάλι ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ στασιαστῆ εὐγενῆ γίνεται - πάντα μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἡρωϊκῆς ἀντίληψης - μὲ μιὰ ἀναρχικὴ - ἀντιβασιλική» πράξη: καλεῖ γιὰ δευτέρη φορὰ ὁ Ἀχιλλέας τὴν «Ἀγορῇ» τοῦ στρατοῦ αὐθαίρετα:

Τ 40-41, 45-46 *Αὐτὰρ ὁ βῆ παρὰ θῖνα θαλάσσης δῖος Ἀχιλλεύς
σμερδαλέα ἰάχων, ὥρσεν δ' ἥρωας Ἀχαιοὺς.*

.....
*καὶ μὴν οἱ τότε γ' εἰς ἀγορὴν ἴσαν, οὖνεκ' Ἀχιλλεύς
ἐξεφάνη, δηρὸν δὲ μᾶχης ἐπέπαντ' ἀλεγεινῆς.*

Καὶ ἀναγγέλει τὴν ἐπάνοδό του στὸν πόλεμο καὶ τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸ βασιλιά:

Τ 67-71 *νῦν δ' ἦτοι μὲν ἐγὼ παύω χόλον, οὐδὲ τί με χεῖρ
ἀσκελέως αἰεὶ μενεαινέμεν' ἄλλ' ἄγε θᾶσσον
ἄτρυνον πόλεμόνδε κᾶρη κομόωντας Ἀχαιοὺς,
ἄφρ' ἔτι καὶ Τρώων πειρήσομαι ἀντίον ἐλθῶν,
αἶ κ' ἐθέλωσ' ἐπὶ νηυσὶν ἱαυεῖν*

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ ποιητὴς καὶ τίς δυὸ φορές, ποὺ ὁ Ἀχιλλέας καλεῖ ἀντικανονικὰ τὴν «Ἀγορῇ», προσπαθεῖ νὰ τὸν δικαιολογήσει βάζοντάς τον νὰ ἐνεργεῖ μὲ τὴν ὑπόδειξη κάποιας θεᾶς. Ἔτσι τὴν πρώτη φορὰ, ποὺ θὰ ξεσπάσει καὶ ὁ καβγάς στὴ ραψωδία Α, εἶναι ἡ Ἥρα ποὺ θὰ βάλει αὐτὴ τὴ σκέψη στὸν ἥρωα: «τῷ γάρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ λευκώλερος Ἥρη» (Α 55). Τὴ δεύτερη φορὰ στὸ Τ ποὺ θὰ γίνῃ ἡ συμφιλίωση τῶν ἡρώων εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Ἀχιλλέα, ἡ θεὰ Θέτιδα, ποὺ θὰ τοῦ ὑποδείξει τὴ σύγκληση τῆς «Ἀγορῆς»: «ἀλλὰ σὺ γ' εἰς ἀγορὴν καλέσας ἥρωας Ἀχαιοὺς» (Τ 34). Ὡστόσο ἡ ἐπέμβαση τῶν θεῶν, ὅχι μόνο δὲν αἶρει τὴν παρανομία τῆς ἐνέργειας τοῦ ἥρωα, ἀλλὰ τὴν τονίζει περισσότερο, τὴ στιγμή ποὺ

οἱ θεὲς αὐτὲς ἐνεργοῦν χαριστικά μόνο γιὰ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τὸν Ἀχιλλεΐα¹. Ἐξάλλου δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι οἱ θεοὶ γιὰ τὸν ποιητὴ δὲν εἶναι παρὰ τὸ μέσο πού χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ὀδηγεῖ τὸ τραγούδι του στὸ δρόμο πού θέλει καὶ νὰ δίνει κάθε φορὰ στίς ἐνέργειες τῶν ἡρώων του τὴν ἐγκυρότητα καὶ τὴ δυνατότητα πραγματοποίησης.

Ἀλλὰ πρέπει ἀκόμα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι καὶ τὴ διάλυση τῆς λαοσυνέλευσης εἶναι ὁ μετανιωμένος ἀποστάτης πού θὰ κάμει καὶ πάλι ἀντικανονικά ὕστερα ἀπὸ τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸ βασιλιά: Τ 276 «ὥς ἄρ' ἐφώνησεν, λῦσεν δ' ἀγορὴν αἰψηρόν»². Ὡστόσο κίνητρο τῆς ἐπανόδου τοῦ ἥρωα δὲν εἶναι τὰ δῶρα καὶ οἱ ὑποσχέσεις, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς στασιαστὲς τῶν ὁμηρικῶν χρόνων· ἐδῶ ποιητικά τὸ κίνητρο μετουσιώνεται στὴν προσωπικὴ ἐπιθυμία τοῦ Ἀχιλλεΐα νὰ ἐκδικηθεῖ τὸ θάνατο τοῦ ἀγαπημένου του φίλου Πάτροκλου:

Τ 209-14 πρὶν δ' οὐ πῶς ἂν ἔμοιγε φίλον κατὰ λαιμόν λείη
οὐ πόσις οὐδὲ βρωσίς, ἑταῖρον τεθνηῶτος,
ὅς μοι ἐνὶ κλισίῃ δεδαϊγμένος ὀξείῃ χαλκῷ
κεῖται ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος, ἀμφὶ δ' ἑταῖροι
μύρονται· τό μοι οὐ τι μετὰ φρεσὶ ταῦτα μέμνηεν,
ἀλλὰ φόνος τε καὶ αἶμα καὶ ἀργαλέος στόνος ἀνδρῶν».

Ὁ βασιλιάς στὸ βάθος εἶναι πικραμένος μὲ τὸν ἀντικανονικὸ αὐτὸ τρόπο, πού ἐνεργεῖ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ὁ μετανοημένος ἀποστάτης. Αὐτὸ φαίνεται ξεκάθαρα στὸ πῶς ἀντιδρᾷ καὶ ἀπαντάει ὁ Ἀγαμέμνωνας στὸν Ἀχιλλεΐα μέσα στὴ συνέλευση: οὔτε κἂν σηκώνεται ἀπὸ τὴ θέση του:

Τ 76-77 τοῖσι δὲ καὶ μετέειπεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων
αὐτόθεν ἐξ ἔδρης, οὐδ' ἐν μέσσοισιν ἀναστάς·

ἐνῶ κανονικά ἔπρεπε νὰ προχωρήσει μὲ τὸ σκῆπτρο στὸ κέντρο τῆς «Ἀγορῆς» γιὰ νὰ μιλήσει. Ἀκόμα καὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνωνας δικαιολογεῖ τὴν αἰτία τῆς φιλονικίας του μὲ τὸν Ἀχιλλεΐα ρίχνοντας τὴν εὐθύνη στοὺς θεοὺς:

Τ 85-94 πολλὰκι δὴ μοι τοῦτον Ἀχαιοὶ μῦθον ἔειπον,
καὶ τέ με νεικείεσκον· ἐγὼ δ' οὐκ αἰτιός εἰμι,
ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἡεροφοῖτις Ἑρινύς,
οἳ τέ μοι εἰν ἀγορῇ φρεσὶν ἔμβalon ἄγριον ἄτην,
ἡματι τῷ ὅτ' Ἀχιλλῆος γέρας αὐτὸς ἀπήρσεν.
ἀλλὰ τί κεν ῥέξαιμι; θεὸς διὰ πάντα τελευτᾷ.

1. Snell, σ. 209 σημειώνει ὅτι οἱ ἐνέργειες αὐτὲς τῶν θεῶν δικαιολογοῦνται:

«γιατὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ὁ ἄνθρωπος δὲν αἰσθανόταν ἀκόμα τόσο ὑπεύθυνος γιὰ τίς πράξεις του, ὅσο π.χ. τὸν 5ο αἰῶνα».

2. Ὁμοία ἀντικανονικὴ ἐνέργεια συναντοῦμε καὶ στὴν Ὀδύσεια: β 257 - 59, ὅπου ὁ Ληόκριτος διαλύει παράνομα τὴν «Ἀγορὴν» στὴν Ἰθάκη.

*πρέσβα Διὸς θυγάτηρ Ἄτῃ, ἥ πάντας αἰᾶται,
οὐλομένη· τῇ μὲν θ' ἀπαλοὶ πόδες· οὐ γὰρ ἐπ' οὔδαι
πίλνεται, ἀλλ' ἄρα ἦ γε κατ' ἀνδρῶν κοράατα βαίνει
βλάπτουσ' ἀνθρώπους· κατὰ δ' οὖν ἑτερόν γε πέδησε.*

δείχνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ ἐπιστροφή τοῦ γενναίου εὐγενῆ, ἡ ἀπόλυτα ἀναγκαία γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀχαικοῦ στρατοπέδου, ἔτσι ποὺ ἔγινε, δὲν εὐχαρίστησε καθόλου τὸν ἄρχοντα. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ ἐπίσημη ταπεινώση τοῦ βασιλιά Ἀγαμέμνονα μὲ τὴν Πρεσβεία του στὴ ραψ. I εἶχε ἀποκρουστεῖ ἀπὸ τὸ στασιαστὴ Ἀχιλλέα κατὰ τρόπο προσβλητικὸ γιὰ τὸ βασιλιά, καὶ γίνεται τώρα ἡ ἐπάνοδο τοῦ ἀποστάτη καὶ πάλι ἀντικανονικὰ καὶ γιὰ προσωπικούς του λόγους. Ὁ Ἀγαμέμνωνας ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένος, γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὴν ἐξουσία καὶ νὰ πετύχει τὴν κατάληψη τῆς Τροίας, νὰ ἀνεχθεῖ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀταξίες τοῦ Ἀχιλλέα. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ μας, ἡ προσπάθεια τῆς ἐξουσίας, τῶν βασιλιάδων νὰ κρατηθοῦν στὸ θρόνο μὲ παραχωρήσεις καὶ συμβιβασμούς, μὲ ἀνταλλάγματα καὶ ταπεινώσεις ἀπέναντι στοὺς ἰσχυροὺς καὶ δραστήριους ἀρχηγούς τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν τῆς πόλης. Ἐνα ἀνάλογο φαινόμενο συναντοῦμε στὴ φεουδαρχικὴ περίοδο τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων στὴ Δύση.

Τέλος μπροστὰ στὴ συνέλευση τοῦ στρατοῦ ἡ συμφιλίωση ἄρχοντα καὶ ὑποτελῆ γίνεται μὲ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις: καὶ ὁ Ἀχιλλέας ἀναγνωρίζει τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς ὀργῆς του:

Τ 61-66 τῷ κ' οὐ τόσσοι Ἀχαιοὶ ὁδὰξ ἔλον ἄσπετον οὐδας
δυσμενέων ὑπὸ χειρσίν, ἐμεῦ ἀπομνηνίσαντος.
Ἐκτορι μὲν καὶ Τρωσὶ τὸ κέρδιον· αὐτὰρ Ἀχαιοὺς
δηρὸν ἐμῆς καὶ σῆς ἔριδος μνήσεσθαι ὄϊα.
ἀλλὰ τὰ μὲν προτετύχθαι ἐάσομεν ἀχνύμενοί περ,
θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι φίλον δαμάσαντες ἀνάγκῃ·

καὶ ὁ Ἀγαμέμνωνας τὴ δική του παράλογη αὐθαιρεσία, ὅταν ὁμολογεῖ ὅτι οἱ θεοὶ τοῦ θόλωσαν τὸ μυαλό: «οἷ τέ μοι εἰν ἄγορῇ φρεσὶν ἔμβαλον ἄγριον ἄτην, / ἥματι τῷ ὅτ' Ἀχιλλῆος γέρας αὐτὸς ἀπηύρων» (Τ 88-89).¹

Τὰ δῶρα ὥστόσο ποὺ στέλνονται στὴ σκηνὴ τοῦ Ἀχιλλέα καὶ μαζὶ καὶ ἡ ἀπείραχτη ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα Βρισηΐδα: «ἄμα δ' ἄλλοι δῶρα φέρον κοῦρητες Ἀχαιῶν. / καὶ τὰ μὲν ἐν μέσση ἄγορῇ θέσαν» (Τ 248-49), «δῶρα δὲ Μυρμιδόνες μεγαλήτορες ἀμφεπένοντο, / βᾶν δ' ἐπὶ νῆα φέροντες Ἀχιλ-

1. Ὁ Codino, σ. 114 - 23, τὴ συμφιλίωση Ἀχιλλέα - Ἀγαμέμνονα τὴν ἐξετάζει ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιὰ μὲ κέντρο τὴν προσωπικὴ εὐθύνη. Ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ οἰκονομία ποὺ προσφέρει τὸ ἐπεισόδιο τῆς συμφιλίωσης, καλύπτει καὶ ἓνα συνηθισμένο πολιτικὸ γεγονός τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς: τὸ συμβιβασμὸ ἐνὸς ἄρχοντα μὲ ἓνα ἀποστάτη εὐγενῆ.

λῆος θείοιο» (Τ 278-79) - «μὴ μὲν ἐγὼ κούρη Βρισηΐδι χεῖρ' ἐπένεικα, / οὐτ' εὐνῆς πρόφασιν κεχηρμένος οὔτε τευ ἄλλον. / ἀλλ' ἔμεν' ἀπροτίμαστος ἐνὶ κλισίῃσιν ἐμῇσιν» (Τ 261-63), μαρτυροῦν γιὰ τὰ ὁμηρικὰ χρόνια τὴν ἱκανοποίηση τοῦ στασιαστῆ ἀπὸ τὸν ἀνίσχυρο βασιλιά με προσωπικὰ (Βρισηΐδα) καὶ οἰκονομικὰ ἐπιπλέον ἀνταλλάγματα. Πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσουμε ὅτι οἱ συμβιβασμοὶ αὐτοὶ ἀνάμεσα στὸν ἄρχοντα καὶ στοὺς στασιαστὲς καὶ δυσαρεστημένους εὐγενεῖς δὲν ἐπιτυγχάνονταν μόνο με παραχωρήσεις οἰκονομικὲς καὶ διοικητικὲς, ἀλλὰ καὶ με ἐπιγαμίες καὶ συγγενικοὺς δεσμούς. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὴν πρόταση τοῦ Ἀγαμέμνονα στὸν Ἀχιλλέα νὰ τὸν κάνει γαμπρό του καὶ νὰ τοῦ δώσει ὅποια ἀπὸ τὶς τρεῖς του κόρες θέλει γιὰ γυναῖκα καὶ ἀπὸ πάνω δῶρα πολλὰ καὶ ἐπτὰ πλούσιες πόλεις:

I 141-49 εἰ δὲ κεν Ἄργος ἰκοίμεθ' Ἀχαιϊκόν, / οὔθαρ ἀρούρης,
γαμβρός κέν μοι ἔοι· τίσω δέ μιν ἴσον Ὀρέστῃ,
ὅς μοι τηλύγετος τρέφεται θαλίῃ ἐνὶ πολλῇ.
τρεῖς δὲ μοι εἰσι θύγατρες ἐνὶ μεγάρῳ εὐπύκτῳ,
Χρυσόθεμις καὶ Λαοδίκη καὶ Ἰφιάνασσα,
τάων ἦν κ' ἐθέλῃσι φίλῃν ἀνάεδνον ἀγέσθω
πρὸς οἶκον Πηλῆος· ἐγὼ δ' ἐπὶ μείλια δώσω
πολλὰ μάλ', ὅσος οὐ πώ τις ἐγὼ ἐπέδωκε θυγατρὶ·
ἐπτὰ δὲ οἱ δώσω εὐ ναιόμενα πτολίεθρα,

Ὡστόσο γιὰ νὰ κλείσουμε με τὴν κυρίαρχη μέσα στὸ ἔργο σύγκρουση ἄρχοντα καὶ ὑποτελῆ, Ἀγαμέμνονα καὶ Ἀχιλλέα, ἐπαναλαμβάνουμε καὶ πάλι ὅτι ὁ Ὀμηρὸς κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν καβγά κάλυψε ποιητικὰ καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἡρωϊκῆς ἀντίληψης τὴν πολιτικὴ κρίσις τῆς ἐποχῆς του.

Στοιχεῖα ὅμως ποὺ μαρτυροῦν τὴν πολιτικὴ κρίσις στὴν ἀχαικὴ παράταξη, πέρα ἀπὸ τὴ διαμάχη Ἀχιλλέα - Ἀγαμέμνονα, θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ σημειώσουμε: 1) Τὶς διαφωνίες Διομήδη - Ἀγαμέμνονα 2) Τὶς σκληρὲς ἐπιτιμήσεις τοῦ Ὀδυσσεά πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγο Ἀγαμέμνονα, καὶ 3) Τὶς ὁρθές, ἀλλὰ ἀντίθετες πρὸς τὶς ἐπιθυμίες τοῦ βασιλιά συμβουλὲς τοῦ Νέστορα¹.

1) Στὶς σχέσεις Διομήδη - Ἀγαμέμνονα θὰ σταθοῦμε σὲ τέσσερα σημεία με τὴ σειρά, ὅπως τὰ συναντοῦμε μέσα στὸ ἔργο. Στὸ Δ 365-418 ὁ βασιλιάς προσβάλλει τὸ γενναῖο ἄρματομάχο Διομήδη, γιὰ τὸν βρῖσκει γιὰ λίγο μακριὰ ἀπὸ τὴ μάχη: «καὶ τὸν μὲν νείκεσεν ἰδὼν κρείων Ἀγαμέμνων» - «τί πτώσεις, τί δ' ὀπιπεύεις πολέμοιο γεφύρας;». Ὁ Διομήδης πικραμένος σκύβει τὸ κεφάλι καὶ ἐπιτιμᾷ μάλιστα τὸ σύντροφό του Σθένηςλο, ποὺ τόλμησε νὰ ἀπαντήσῃ θαρραλέα στὸ βασιλιά: δὲν πρέπει νὰ ἀντιμι-

1. Codino, σ. 100 κκ..

λοῦν στὸν ἄρχοντα, ποῦ ἔχει ὅλες τὶς εὐθύνες τοῦ πολέμου, λέγει ὑποχωρητικὰ ὁ Διομήδης. Ὅμως στὸ Η 399-407, ὅταν ὁ κήρυκας Ἰδαῖος φέρνει τὴν ἀπάντηση ὅτι οἱ Τρῶες μόνο τοὺς θησαυροὺς καὶ δῶρα δέχονται νὰ ἐπιστρέψουν καὶ ὄχι τὴν Ἑλένη, ὁ Διομήδης, πρὶν πάρει ἀκόμα τὸ λόγο ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὅπως κανονικὰ ταίριαζε, πετιέται καὶ προτείνει νὰ μὴ δεχθοῦν τίποτε ἀπὸ τοὺς Τρῶες «μήτ' ἄρ τις νῦν κτήματ' Ἀλεξάνδρου δεχέσθω / μήθ' Ἑλένην...», ἀλλὰ νὰ συνεχίσουν τὸν πόλεμο, πράγμα ποῦ ἐπικροτεῖ καὶ ὁ στρατὸς καὶ τελικὰ δέχεται μὲ εὐχαρίστηση καὶ ὁ Ἀγαμέμνωνας. Ἡ πρωτοβουλία αὕτη δείχνει μιὰ κάποια ἀντίδραση τοῦ Διομήδη ἀπέναντι στὸ βασιλιά Ἀγαμέμνονα, ποῦ ἀμέσως πιὸ κάτω γίνεται πιὸ ἔντονη καὶ φανερή.

Ἔτσι στὸ Ι 29-51, ὅταν ὁ Ἀγαμέμνωνας ταπεινωμένος μπροστὰ στὸ στρατὸ γιὰ τὴν ἀνικανότητά του νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Ἕκτορα, προτείνει νὰ φύγουν, ὁ Διομήδης ἀρνεῖται καὶ ἀπειλεῖ νὰ συνεχίσει μόνος μὲ τὸ Σθένελο τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τροίας:

Ι 48-49 «νῶϊ δ', ἐγὼ Σθένελός τε, μαχρσόμεθ' εἰς ὃ κε τέκμωρ
Ἰλίου εὕρωμεν' σὺν γὰρ θεῶ εἰλήλουθμεν».

Ἰδιαίτερα σκληρὰ καὶ προσβλητικὰ εἶναι τὰ λόγια του γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα:

Ι 37-39 «σοὶ δὲ διάνδιχα δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτεω
σκήπτρῳ μὲν τοι δῶκε τετιμῆσθαι περὶ πάντων,
ἄλκῃν δ' οὗ τοι δῶκεν, ὃ τε κράτος ἐστὶ μέγιστον.»

Τέλος στὸ Ι 696-711, ὅταν ἡ Πρεσβεία ἐπιστρέφει ἄπρακτη ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα καὶ ὁ Ὀδυσσεύς ἀνακοινώνει τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντηση τοῦ ἥρωα, τότε καὶ πάλι ὁ Διομήδης παίρνει ἀταίριαστα πρῶτος τὸ λόγο καὶ κατηγορεῖ τὸν Ἀγαμέμνονα, ποῦ ἔστειλε νὰ παρακαλέσει τὸ σκληρὸ καὶ περήφανο Ἀχιλλέα:

Ι 698-99 «μὴ ὄφελος λίσσεσθαι ἀμύμονα Πηλεΐωνα,
μυρία δῶρα διδούς· ὃ δ' ἀγῆνωρ ἐστὶ καὶ ἄλλως·

Βλέπουμε λοιπὸν καὶ στὶς σχέσεις Ἀγαμέμνονα - Διομήδη, μάλιστα μὲ κάποια κλιμάκωση, σὲ μικρότερο ὅμως βαθμὶ τῇ σύγκρουση ἄρχοντα - ὑποτελῆ. Ὁ μεγάλος σὲ παλικάρι Διομήδης περιφρονεῖ ἢ διαφωνεῖ μὲ τὸ βασιλιά Ἀγαμέμνονα καὶ τὶς ἀνάξιες ἐνέργειές του· τελικὰ ὅμως δὲ φθάνει στὴν ἀποστασία καὶ τὴν ἀποχώρηση, ὅπως ἐφθασε ὁ Ἀχιλλέας.

2) Ἡ ἀντίθεση βασιλιά - εὐγενῆ βρίσκεται ἀκόμα καὶ μέσα στὶς τόσο ἀγαθὲς σχέσεις Ὀδυσσεά - Ἀγαμέμνονα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφωνία τους στὸ Ξ 82-108. Ὁ Ὀδυσσεύς μὲ πικρόχολα λόγια ἐπιτιμᾷ τὴν παράλογη ἀπόφαση τοῦ βασιλιά, ποῦ προτείνει, ἔτσι ποῦ νικιοῦνται, νὰ μποῦν στὰ

καράβια καὶ νὰ γυρίσουν πίσω στὴν Ἑλλάδα:

Ξ 83-85,95 «Ἀτρεΐδῃ, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων
οὐλόμεν', αἴθ' ὠφελῆες ἀεικελίῳ στρατοῦ ἄλλον
σημαίνειν, μῆδ' ἄμμιν ἀναστέμεν,

.....
νῦν δέ σευ ὀνοσάμην πάγχυ φρένας, οἷον ἔειπες·

Ὁ βασιλιάς ἀπὸ τοὺς ψόγους τοῦ «βουληφόρου» του πικραίνεται βέβαια βαθιά «ὦ Ὀδυσεῦ, μάλα πῶς με καθίκεο θυμὸν ἐνιπῇ | ἀργαλήν», ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀποκρούσει τὸν κίνδυνο, τὸν ὑποχρεώνει νὰ σκύβει τὸ κεφάλι καὶ νὰ δέχεται ὅλα. Θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρίσει κανεὶς τὴ θέση τῶν βασιλιάδων τῶν ὁμηρικῶν χρόνων τραγική: Θέλουν νὰ κρατήσουν τὴν παραδοσιακὴ ἀπολυταρχία τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων σὲ μιὰ ἐποχή, ποὺ οἱ ὅροι ζωῆς ριζικὰ ἔχουν ἀλλάξει. Οἱ νέες οἰκονομικὲς καὶ πνευματικὲς συνθῆκες ἔχουν μεταβάλλει τὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ ἄρχοντα· ἔχει προχωρήσει σὲ τέτοιο βαθμὸ ἡ ἀπομυθοποίηση τοῦ παντοδύναμου καὶ «θεογεννημένου» μονάρχῃ, ποὺ μάταια παλεύουν οἱ βασιλιάδες νὰ κρατήσουν τὸ ἀπρόσιτο καὶ τὸ ἀνεξέλεγκτο. Οἱ «πολίτες» θέλουν νὰ κατεβάσουν τοὺς ἄρχοντές τους στὸ δικό τους ἐπίπεδο. Ἔτσι τὰ σφάλματα καὶ τὶς ἀδυναμίες τοῦ ἄρχοντά τους ἔχουν πιά τὸ θάρρος νὰ τὶς ἐλέγχουν ὅλοι καὶ ἰδιαίτερα οἱ νέοι ἰσχυροὶ ἄνδρες τῶν μεγάλων γενῶν τῆς πόλης. Αὐτὸ φαίνεται πιὸ καθαρά στὸ πρόσωπο τοῦ Νέστορα.

3) Ἡ περίπτωση τοῦ γέρου Νέστορα θυμίζει τοὺς συντηρητικοὺς ἀριστοκράτες, ποὺ γιὰ νὰ διατηρήσουν τὰ ἀγαθὰ τους καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ τους θέση κοντὰ στὸν ἄρχοντα, προσπαθοῦν μὲ σύνεση νὰ συνταιριάζουν καὶ νὰ συμφιλιώνουν τὶς ἀντιμαχόμενες μερίδες μέσα στὴν πόλη καὶ νὰ συγκρατοῦν τοὺς φιλόδοξους καὶ δυναμικοὺς νέους εὐγενεῖς ποὺ πᾶνε νὰ ἀναταράξουν τὴν πόλη. Δὲν τοὺς λείπει βέβαια τὸ θάρρος νὰ λένε στὸ βασιλιά τὰ σφάλματά του, ἀλλὰ παράλληλα νὰ εἶναι καὶ πρόθυμοι νὰ τὸν βγάλουν ἀπὸ τὶς δύσκολες στιγμὲς μὲ τὴν πείρα τους καὶ τὴν ἐπιρροή τους στὸ λαό.

Ἔτσι βλέπουμε τὸ Νέστορα στὸ Α 247-84 νὰ στέκεται ἀνάμεσα στοὺς μανιασμένους ἀπὸ τὸ θυμὸ ἥρωες, τὸ βασιλιά καὶ τὸν εὐγενή, καὶ μὲ παρρησία καὶ σύνεση νὰ ἀγωνίζεται μάταια νὰ τοὺς ἡρεμήσει καὶ νὰ τοὺς συμφιλιώσει, συμβουλευόντας καὶ ἐπιτιμώντας τὸν ἄρχοντα καὶ παρακαλώντας τὸ γενναῖο εὐγενή γιὰ τὸ καλὸ τοῦ στρατοπέδου, τῆς πόλης θὰ λέγαμε, τῶν Ἀχαιῶν:

Α 274-284 ἀλλὰ πίθεσθε καὶ ὕμμες, ἐπεὶ πείθεσθαι ἄμεινον·
μήτε σὺ τόνδ' ἀγαθὸς περ ἐὼν ἀποαίρεο κούρην,
ἀλλ' ἔα, ὥς οἱ πρῶτα δόσαν γέρας νῆες Ἀχαιῶν·

μήτε σύ, Πηλεΐδη, θελ' ἐριζέμεναι βασιλῇ
 ἀντιβίην, ἐπεὶ οὐ ποθ' ὁμοίης ἔμμορε τιμῆς
 σκηπτοῦχος βασιλεύς, ᾧ τε Ζεὺς κῶδος ἔδωκεν.
 εἰ δὲ σὺ καρτερός ἐσσι, θεὰ δέ σε γείνατο μήτηρ,
 ἀλλ' ὃ γε φέρτερός ἐστιν, ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσει.
 Ἀτρεΐδῃ, σὺ δὲ παῦε τεὸν μένος· αὐτὰρ ἔγωγε
 λίσσομ' Ἀχιλλῇ μεθέμεν χόλον, ὃς μέγα πᾶσιν
 ἔρκος Ἀχαιοῖσιν πέλεται πολέμοιο κακοῖο».

Ἐπίσης στὸ I 53-78, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ Διομήδη στὴν πρόταξη τοῦ Ἀγαμέμνονα νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὴν Τροία, εἶναι ὁ Νέστορας πάλι πού θά σταθεῖ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀντιγινωμούντες ἥρωες, Ἀγαμέμνονα καὶ Διομήδη, καὶ θά ὁδηγήσει τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν «Ἀγορῇ» στὴ «Βουλὴν». Ἦταν ντροπὴ καὶ ἀσύμφορο γιὰ τὴν ἐκστρατεία νὰ καβγαδίζει πάλι ὁ βασιλιάς μὲ ἓνα γενναῖο εὐγενὴ μπροστὰ στὸ λαό· στὴ σκηνὴ τοῦ βασιλιᾶ καὶ μπροστὰ σὲ ἓνα πλούσιο τραπέζι χαλαρώνουν τὰ νεῦρα καὶ μπορούσε νὰ συζητηθεῖ τὸ θέμα τῆς φυγῆς μὲ περισσότερη ἄνεση καὶ ψυχραιμία ἀνάμεσα στὸ στενὸ κύκλο τῶν «βουλευφόρων». Ἔτσι καὶ θά γίνει. Ἐδῶ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Νέστορα, πού καυχίεται στὸ Διομήδη καὶ μπροστὰ σὲ ὅλους ὅτι τὴ γνώμη του δὲ μποροῦν νὰ τὴν περιφρονήσουν, ὅχι μόνο ὅλοι οἱ ἄλλοι «βουλευφόροι», ἀλλὰ οὔτε κι αὐτὸς ὁ Ἀγαμέμνωνας «οὐδὲ κέ τις μοι / μῦθον ἀτιμῆσει, οὐδὲ κρείων Ἀγαμέμνων».

Τέλος στὸ I 94-113 ὁ Νέστορας, μὲ ἓνα λόγο τέλειο σὲ δομὴ, δὲ διατάζει, ἀφοῦ πρῶτα κολακέψει κατὰ τὴ συνήθεια τῆς τάξης του τὸ βασιλιά, νὰ τοῦ πεῖ ρητὰ καὶ ἄφοβα τίς αὐθαιρεσίες του καὶ τὰ σφάλματά του καὶ νὰ τοῦ θυμίσει ὅτι ἡ προσωπικὴ του γνώμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τίς πράξεις τοῦ βασιλιᾶ. Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε στὰ παρακάτω σημεῖα τοῦ λόγου: α) στὴ σταθερὴ διεκδίκηση ἀπὸ μέρος τῆς «Βουλῆς τῶν γερόντων» τοῦ δικαίωματος, ὅχι μόνο νὰ ἐκφράζει τὴ γνώμη της, ἀλλὰ καὶ νὰ πραγματοποιεῖται αὐτὴ ἀπὸ τὸ βασιλιά:

I 100-2 «τῷ σε χρὴ πέρι μὲν φάσθαι ἔπος ἡδ' ἐπακοῦσαι,
 κρηῆναι δὲ καὶ ἄλλω, ὅτ' ἂν τινα θυμὸς ἀνώγη
 εἰπεῖν εἰς ἀγαθόν»

Εἶναι ἡ πρώτη ὑποχώρηση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, εἶναι τὸ πρῶτο ρῆγμα στὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστὸς τῆς μεγάλης μυκηναϊκῆς μοναρχίας. β) στὴ θαρραλέα ἐκφραση τῆς γνώμης τοῦ εὐγενῆ Νέστορα: ὁ ἥρωας οὔτε σέβεται οὔτε φοβᾶται τὸ βασιλιά νὰ τοῦ καταμαρτυρήσει μὲ παρρησία τὰ λάθη του μπροστὰ στὴ «Βουλὴν». Καὶ ὁμοίως ὁ Νέστορας, μόλο πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔκρινε ἄδικη τὴν πράξη τοῦ βασιλιᾶ, δὲν ἀντέδρασε δυναμικά, ὅπως ὁ Ἀχιλλέας. Ἐχομε νὰ κάνουμε, ὅπως εἴπαμε, μὲ ἓναν εὐγενή, πού ἀντιπροσωπεύ-

εἰ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τάξεως του, ποὺ συμφεροντολογικὰ προσπαθεῖ νὰ ἀποφεύγεται κάθε ἀναταραχὴ μέσα στὴν πόλη:

I 103-141 αὐτὰρ ἐγὼν ἐρέω ὥς μοι δοκεῖ εἶναι ἄριστα.
οὐ γάρ τις νόον ἄλλος ἀμείνονα τοῦδε νοήσει,
οἷον ἐγὼ νοέω, ἥμιν πάλοι ἦδ' ἔτι καὶ νῦν,
ἐξ ἔτι τοῦ ὅτε, διογενές, Βρισηίδα κούρην
χωομένου Ἀχιλῆος ἔβης κλισίηθεν ἀπούρας
οὐ τι καθ' ἡμέτερόν γε νόον· μάλα γὰρ τοι ἔγωγε
πόλλ' ἀπεμυθεόμην· σὺ δὲ σῶ μεγαλήτορι θυμῷ
εἴξας ἄνδρα φέριστον, δν ἀθάνατοί περ ἔτεισαν,
ἠτίμησας· ἐλὼν γὰρ ἔχεις γέρας·

καὶ γ) στοὺς τρόπους καὶ στὰ μέσα ἐξευμένεισης, δελεασμοῦ καὶ ἐξαγορᾶς τῶν δυναμικῶν ἡρώων, ποὺ διεκδικοῦν μὲ ἀποστασίες καὶ ἐπαναστάσεις τὴν ἐξουσία ἢ κάποια ἄλλα δικαιώματα μέσα στὴν πόλη:

I 111-13 ἄλλ' ἔτι καὶ νῦν
φραζώμεσθ' ὥς κέν μιν ἀρεσσάμενοι πεπύθωμεν
δώροισιν τ' ἀγανοῖσιν ἔπεσσι τε μευλιχίοισι.»

Ὡστόσο τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς κρίσεως δὲν προβάλλεται μόνο μέσα στὴν ἀχαϊκὴ παράταξη· στοιχεῖα θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε καὶ μέσα στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Τροίας. Τέτοια εἶναι: 1) Ἡ ἐχθρότητα καὶ οἱ διαφορές, ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸν Αἰνεΐα καὶ τὴν οἰκογένεια τοῦ Πριάμου. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός, γιατί ἡ πολιτικὴ κρίσις ἐντοπίζεται μέσα σὲ μιὰ πόλη - κράτος, τὴν Τροία, καὶ συγκεκριμένα ἀνάμεσα σὲ δυὸ γένη ἀριστοκρατικά: τοῦ Πριάμου τὸ γένος, ποὺ κατέχει τὴν ἐξουσία καὶ ποὺ θέλει κληρονομικὰ νὰ τὴν κρατήσῃ, καὶ τοῦ Αἰνεΐα¹. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Πριάμου μὲ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν μελῶν της καὶ τὴν καθιερωμένη ἀντίληψιν τῆς κληρονομικῆς βασιλείας παρουσιάζεται μέσα στὴν Ἰλιάδα νὰ παραμερίζει ἀπὸ τὴν ἐξουσία τὸ δραστήριο καὶ δυναμικὸ Αἰνεΐα. Τῇ διαμάχῃ καὶ τῇ διαφωνίᾳ τὴν ἀκοῦμε ξεκάθαρα ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὸ N 459-61: Ὁ Δηΐφοβος ποὺ φοβᾶται νὰ ἀντιμετωπίσει μόνος του τὸν Ἰδομενέα (N 402-54), ἀποφασίζει νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθειαν τοῦ γεναίου Αἰνεΐα:

N 459-61 τὸν δ' ὕστατον εὗρεν ὁμίλου
ἔσταστ'· αἰεὶ γὰρ Πριάμῳ ἐπεμήνιε δῖω,
οὐνεκ' ἄρ' ἐσθλὸν ἔοντα μετ' ἀνδράσιν οὐ τι τίεσκεν.

Ἐδῶ ἡ διαρκὴς αἰτία τοῦ θυμοῦ τοῦ Αἰνεΐα ἐναντίον τοῦ Πριάμου δὲ

1. Βλάχος, σημ. 101, σ. 251, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

δηλώνεται ακόμα ξεκάθαρα· χαρακτηρίζεται απλώς σαν έλλειψη της ταιριαστικής γιά τόν ήρωα τιμής. Πιο κάτω όμως, τη στιγμή που ο 'Αχιλλέας πάει να χτυπηθεί με τόν Αίνεα, ακούεται ρητά από τo στόμα του 'Αχιλλέα ότι ο λόγος της διαμάχης ανάμεσα στα δυο γένη είναι η έξουσία:

Υ 178-83 «*Αίνεα, τί σὺ τόσσον ὁμίλον πολλὸν ἐπελθὼν
ἔσσης; ἢ σέ γε θυμὸς ἔμοι μαχέσασθαι ἀνώγει
ἐλπόμενον Τρώεσσιν ἀνάξειν ἱπποδάμοισι
τιμῆς τῆς Πριάμου; ἀτὰρ εἴ κεν ἔμ' ἐξεναρίξῃς,
οὐ τοι τοῦνεκά γε Πριάμος γέρας ἐν χερὶ θήσει·
εἰσὶν γὰρ οἱ παῖδες, ὁ δ' ἔμπεδος οὐδ' ἀεσίφρων.*

Τὸ «ἐλπόμενον Τρώεσσιν ἀνάξειν» δείχνει έντονα τόν πόθο τοῦ Αἰνεα γιά τήν έξουσία. 'Αλλά καί τὸ «εἰσὶν γὰρ οἱ παῖδες...» δὲν τονίζει λιγότερο τήν προσπάθεια τοῦ γένους τοῦ Πριάμου γιά τήν κληρονομική διαδοχή στὴ βασιλικὴ έξουσία. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ έξουσία δὲ μεταβιβάζεται εἰρηνικά ἀπὸ τὴ μιὰ οἰκογένεια στὴν ἄλλη παρὰ μόνο με συγκρούσεις καὶ ἄγῳνες σκληροῦς, στοὺς ὁποίους συνήθως ἐπικρατεῖ ἡ πιὸ δυναμικὴ, ἡ πιὸ πλούσια καὶ πολυάνθρωπη οἰκογένεια. Καὶ ὡς αὕτὴ τὴ στιγμή αὐτὰ ὅλα τὰ ἔχει ἡ οἰκογένεια τοῦ Πριάμου, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Αἰνεας δὲ μπορεῖ νὰ βασιλέψῃ στὴν Τροία.

Ὁ μελλοντικὸς τέλος παραμερισμὸς ἀπὸ τὴ βασιλικὴ έξουσία τῆς γενιᾶς τοῦ Πριάμου ἀπὸ τὸν Αἰνεα δηλώνεται ρητὰ μέσα στὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Ποσειδῶνα τὴν ὥρα που σῶζει τόν Αἰνεα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ 'Αχιλλέα:

Υ 300-8 *ἀλλ' ἄγεθ' ἡμεῖς πέρ μιν ὑπὲκ θανάτου ἀγάγωμεν,
μὴ πως καὶ Κρονίδης κεχολώσεται, αἶ κεν 'Αχιλλεὺς
τόνδε κατακτείνῃ· μόριμον δὲ οἷ ἔστ' ἄλῃασθαι,
ὄφρα μὴ ἄσπερμος γενεὴ καὶ ἄφαντος ὀληται
Δαρδάνου, δν Κρονίδης περὶ πάντων φίλατο παίδων,
οἳ ἔθεν ἐξεγένοντο γυναικῶν τε θνητῶν.
ἦδη γὰρ Πριάμου γενεὴν ἤχθηρε Κρονίων·
νῦν δὲ δὴ Αἰνεαιο βίη Τρώεσσιν ἀνάξει
καὶ παίδων παῖδες, τοί κεν μετόπισθε γένωνται.*

Ὁ ποιητὴς βέβαια τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν έξουσία τῆς γενιᾶς τοῦ Πριάμου καὶ τὴ διαδοχὴ τῆς ἀπὸ τὸν Αἰνεα καὶ τὴ γενιά του τὴν προβλέτει καὶ τὴ δικαιολογεῖ ποιητικὰ με τὸ ξεκληρίσμα τῆς οἰκογένειας τοῦ Πριάμου στὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ ὅχι με κάποια βίαιη ἀνατροπὴ τῆς ἀπὸ τὸν Αἰνεα. Ὡστόσο κάτω ἀπὸ τὸ ποιητικὸ αὐτὸ ντύμα, με τὸ ὁποῖο ὁ Ὅμηρος περιβάλλει τὴ διαμάχη Αἰνεα - Πριάμου, πρέπει νὰ δοῦμε με μεγάλη πιθαότητα μιὰ ἐκδήλωση τῆς πολιτικῆς κρίσης τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς. Ἐξάλλου ἡ μελετητὴς σήμερα μιλοῦν γιά μιὰ γνωριμία ἴσως τοῦ ποιητῆ με τὰ γένη

τῶν Αἰνειαδῶν, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμα νὰ βασιλεύουν στὶς περιοχὲς τῆς Τρωάδας¹.

2) Ἐνα ἄλλο ἐπίσης δεῖγμα πολιτικῆς ἀπειθαρχίας καὶ ἀνταρσίας εὐγενῆ πρὸς τὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ τὴ θέληση τοῦ λαοῦ θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε στὴν ἄρνηση τοῦ Πάρι νὰ ἐπιστρέψει τὴν Ἑλένη στοὺς Ἀχαιοὺς:

Η 361-64 αὐτὰρ ἐγὼ Τρώεσσι μεθ' ἱπποδάμοις ἀγορεύσω·
(389-93) ἀντικρὺ δ' ἀπόφημι, γυναιῖκα μὲν οὐκ ἀποδώσω·
κτῆματα δ' ὅσσ' ἀγόμην ἐξ Ἄργεος ἡμέτερον δῶ
πάντ' ἐθέλω δόμεναι καὶ οἴκοθεν ἄλλ' ἐπιθεῖναι.»

Ἡ πολιτικὴ κρίσις τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ μας δὲν προερχόταν μόνο ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν ἰσχυρῶν γενῶν καὶ οἰκογενειῶν τῆς πόλης, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μέλη μιᾶς βασιλικῆς οἰκογένειας. Καθὼς ἡ βασιλεία μεταβιβαζόταν κληρονομικὰ στὸν πρωτότοκο γιὸ τοῦ ἄρχοντα², οἱ νεώτεροι γιοί, ποὺ μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ μὲ τίς ἐπιγαμίες μὲ πλούσιες οἰκογένειες τῆς πόλης γίνονταν ἰσχυρότεροι, δικαιολογημένα διεκδικοῦσαν τὸ ἀξίωμα ἀπὸ τοὺς πρωτότοκους καὶ δημιουργοῦσαν πολιτικὲς ἀνωμαλίες μέσα στὴν πόλη. Τὸ «ἀντικρὺ δ' ἀπόφημι...» τοῦ Πάρι μαρτυρεῖ φωναχτὰ τὴν ἀνταρσία καὶ τὴν περιφρόνηση τοῦ μικρότερου γιοῦ στὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ τὴ θέληση τοῦ λαοῦ.

3) Στὴν ἴδια τέλος σειρὰ θὰ μπορούσαμε νὰ κατατάξουμε καὶ τίς διαφωνίες Ἑκτορα - Πολυδάμα. Ὁ συνετὸς καὶ ἀπὸ μεγάλη γενιὰ Πολυδάμας, γιὸς τοῦ Πάνθου, ἀντιδρᾷ κάθε φορὰ στὶς ἐπιζήμιες γιὰ τὸ λαὸ καὶ τὴν πόλη ἐγωϊστικὲς καὶ φιλόδοξες ἀποφάσεις καὶ ἐνέργειες τοῦ Ἑκτορα, ποὺ ἐκπροσωπεῖ στὸν πόλεμο τὴ βασιλικὴ ἐξουσία. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐπεισόδια στὶς ραψωδίες Ν 725-48, Σ 243-313 καὶ Χ 99-107, ὅπου πάντα σχεδὸν ἐπιβάλλεται ὁ Ἑκτορας, ἀλλὰ στὸ τέλος βγαίνει δικαιωμένος ὁ Πολυδάμας:

Σ 310-13 Ὡς Ἑκτωρ ἀγόρευ', ἐπὶ δὲ Τρῶες κελᾶδον,
νήπιοι· ἐκ γὰρ σφεων φρένας εἴλετο Παλλὰς Ἀθήνη.
Ἑκτορι μὲν γὰρ ἐπῆρνησαν κακὰ μητιώοντι,
Πολυδάμαντι δ' ἄρ' οὐ τις, δς ἐσθλὴν φράζετο βουλὴν.

Χ 99-105 «ὦ μοι ἐγὼν, εἰ μὲν κε πύλας καὶ τείχεα δύνω,
Πολυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει,
δς μ' ἐκέλευε Τρωσὶ ποτὶ πτόλιν ἡγήσασθαι
νύχθ' ὑπο τήνδ' ὀλοήν, ὅτε τ' ὤρετο δῖος Ἀχιλλεύς.

1. Γιὰ τὸν Αἰνεΐα καὶ τὸ γένος τῶν Αἰνειαδῶν στὴν Ἰλιάδα καὶ γενικὰ γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Τροίας: Lesky (1), σ. 5 - 6, ὅπου καὶ ἡ πρὸ σημαντικὴ βιβλιογραφία, Codino, σ. 166.

2. Mireaux, σ. 49 κκ..

ἀλλ' ἐγὼ οὐ πιθόμην· ἥ τ' ἂν πολὺν κέρδιον ἦεν.
 νῦν δ' ἐπεὶ ὤλεσα λαὸν ἀτασθαλίῃσιν ἐμῇσιν,
 αἰδέομαι Τρῶας καὶ Τρωάδας ἐλκεσιπέπλους,

Οἱ διαφωνίες "Εκτορα - Πολυδάμα ἔχουν κάποιες ἀντιστοιχίες μὲ τὴ σύγκρουση 'Αγαμέμνονα - 'Αχιλλέα: μόνο ποὺ ἐδῶ ἔχουμε ἕναν Πολυδάμα σὲ παλικαριά κατώτερο ἀπὸ τὸν "Εκτορα καὶ ἔτσι ἡ σύγκρουση δὲν παίρνει τὴ μορφή καὶ τὴν ἔνταση, ποὺ βλέπουμε νὰ παίρνει στὸν καβγά 'Αγαμέμνονα - 'Αχιλλέα.

Νομίζουμε ὅτι τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα, ποὺ παραθέσαμε ἀπὸ τὸν τρωϊκὸ κόσμο, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ βεβαιώσουν ὅτι ὁ ποιητὴς μας τὴν πολιτικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς του δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ τὴν προβάλει καὶ μέσα ἀπὸ τὴν τρωϊκὴ παράταξη: "Ετσι στὸ πρόσωπο τοῦ Πάρι βλέπουμε τὴ διαμάχη γιὰ τὴν ἐξουσία μέσα στὴν ἴδια βασιλικὴ οἰκογένεια· στὸ πρόσωπο τοῦ Αἰνεία τὴ διεκδίκηση τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς ἀνάμεσα στὰ ἰσχυρὰ γένη τῆς πόλης, καὶ τρίτο στὸ πρόσωπο τοῦ Πολυδάμα γενικὰ τὴν ἀντίδραση τῆς τάξης τῶν «ἀρίστων» πρὸς τὸν ἄρχοντα γιὰ τὶς αὐθαίρετες καὶ ἄκαιρες ἐνέργειές του.

Ὡστόσο καὶ στὸν κόσμο τῶν θεῶν, ποὺ εἶναι πιστὴ ἀντιγραφὴ τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας τῶν ὁμηρικῶν χρόνων¹, βρίσκουμε τὰ ἴδια φαινόμενα πολιτικῆς κρίσης. Διαφωνίες, ἀπειθαρχίες, ἀνταρσίες τῶν θεῶν τοῦ Δωδεκαθέου πρὸς τὸ βασιλεῖα Δία. Ἡ "Ηρα, ἡ 'Αθηνᾶ καὶ ὁ Ποσειδῶνας, καθὼς καὶ ἄλλοι θεοί, ἀντιδροῦν στὴ «βουλὴ Διός», στὸ σχέδιο καὶ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Δία, καὶ δὲ διστάζουν νὰ φθάσουν καὶ στὴν ἀπάτη ἀκόμα τοῦ βασιλεῖα Δία, ἀρκεῖ νὰ πετύχουν τὶς προσωπικὲς τοὺς ἐπιδιώξεις καὶ νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ ἐγωϊστικὰ τοὺς πάθη: Ξ 135-52, 153-378 κ.ά..

Ἐξίσου χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ φιλονικίες, οἱ προστριβές καὶ οἱ κομματισμοὶ ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, πράγμα ποὺ θυμίζει καθαρὰ τὶς διαμάχες καὶ τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς τῆς ὁμηρικῆς πόλης: Α 493-583, Ε 121-33, 825-909, Φ 328-513 κ.ά.. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ τρόποι ἀντιδράσεως καὶ οἱ ὅλες γενικὰ ἐνέργειες ἀπὸ μέρος τῶν θεῶν πρὸς τὸ βασιλεῖα Δία μαρτυροῦν ἴσως πῶς ἐντυπωσιακὰ τὴ ζωὴ τοῦ στενότερου βασιλικοῦ περιβάλλοντος στὰ ὁμηρικὰ χρόνια. Οἱ ἀπάτες, οἱ ραδιουργίες, οἱ ψευτιὲς τῶν ἀριστοκρατῶν γιὰ νὰ πετύχουν τὶς προσωπικὲς τοὺς φιλοδοξίες καὶ τὰ ἰδιοτελὴ τοὺς σχέδια σὲ βάρος τοῦ ἄρχοντα ἢ

1. Irmscher, σ. 86 σημειώνει: «Οἱ ὁμηρικοὶ θεοὶ δημιουργήθηκαν μὲ πρότυπα τοὺς «ἀφεντάδες» τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαίᾳς ἐποχῆς καὶ στίς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τοὺς καὶ στὰ πνευματικὰ κίνητρά τοὺς. Ὅπως γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς, ἡ τιμὴ, ἡ ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν ἴσων στὴν κοινωνικὴ σειρὰ ἀποτελοῦσε τὴν πῶς μεγάλη ἀξία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία προσανατολιζόταν ἡ ζωὴ».

τῶν ἀντιπάλων τους, εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τέτοιων ἐποχῶν. Τὸ κλίμα αὐτό, ὅπως σημειώσαμε, τὸ βρίσκουμε καὶ στὴν περίοδο τοῦ δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ.

Ἄς δοῦμε ὅμως σύντομα μερικὰ μόνο ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο, ποὺ μαρτυροῦν καὶ στὸν κόσμο τῶν θεῶν φαινόμενα τῆς ὁμηρικῆς πολιτικῆς κρίσης. α) Ὁ φόβος καὶ ὁ σεβασμὸς μαζί στὸν ἀπόλυτο ἄρχοντα, γνῶρισμα χαρακτηριστικὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὡς στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶναι ξεπερασμένο ὅπωςδήποτε στὰ ὁμηρικὰ χρόνια· εἶναι ἓνα ὄνειρο μακρινὸ γιὰ τὸ βασιλιά τῆς ἐποχῆς, τὴ στιγμή ποὺ οὔτε στὸν κόσμο τῶν θεῶν δὲν ἀποδίδεται σταθερά:

A 533-36 Ζεὺς δὲ (ἄλτο) ἐὼν πρὸς δῶμα· θεοὶ δ' ἅμα πάντες ἀνέστησαν
ἐξ ἐδέων σφοῦ πατρὸς ἐναντίον· οὐδὲ τις ἔτλη
μεῖναι ἐπερχόμενον, ἀλλ' ἀντίοι ἔσταν ἅπαντες.
ὥς ὁ μὲν ἔνθα καθέζετ' ἐπὶ θρόνον·

Τὸ «οὐδέ τις ἔτλη / μεῖναι...» δείχνει πῶς πολὺ, ὅχι τὸ σεβασμὸς, ἀλλὰ τὸ φόβος, μὲ τὸν ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ κρατηθεῖ ὁ ἄρχοντας στὴν ἐξουσία. Οἱ ἴδιοι αὐτοὶ θεοί, ποὺ σηκώνονται ἀπὸ τὰ καθίσματά τους στὴν ἐμφάνιση τοῦ βασιλεῖς δὲ διστάζουν σὲ ἄλλη εὐκαιρία νὰ τὸν παρακούσουν ἢ νὰ τὸν ἐξαπατήσουν γιὰ τὸ προσωπικὸ τους συμφέρον. β) Ὁ ἀγώνας τοῦ ἄρχοντα νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ φοβέρες καὶ ἀπειλές εἶναι μιὰ βέβαιη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀπειθαρχία καὶ ἀναρχία τῶν ὁμηρικῶν χρόνων:

A 561-67 «δαιμονίη, αἰεὶ μὲν ὀττει, οὐδὲ σε λήθω·
πρῆξαι δ' ἔμπης οὐ τι δυνήσῃ, ἀλλ' ἀπὸ θυμοῦ
μᾶλλον ἐμοὶ ἔσσαι· τὸ δέ τοι καὶ ῥίγιον ἔσται.
εἰ δ' οὕτω τοῦτ' ἐστίν, ἐμοὶ μέλλει φίλον εἶναι·
ἀλλ' ἀκέουσα κάθησο, ἐμῷ δ' ἐπιπείθεο μύθῳ,
μὴ νύ τοι οὐ χραίσμωσιν ὅσοι θεοὶ εἰς' ἐν Ὀλύμπῳ
ἄσσαν ἰόνθ', ὅτε κέν τοι ἀάπτους χεῖρας ἐφείω.»

Ὁ βασιλεὺς Δίας γιὰ νὰ περιορίσει τὶς ραδιουργίες καὶ τὶς ἀταξίες μέσα στὸ στενὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον ὑποχρεώνεται νὰ ἀπειλεῖ «ἀκέουσα κάθησο» καὶ νὰ προειδοποιεῖ ὅτι θὰ τιμωρήσει σκληρὰ τοὺς ἀταξίες. γ) Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ἔλεγχος, ποὺ γίνεται στὸ βασιλεῖς Δία ἀπὸ ἄλλους θεοὺς γιὰ ἀποφάσεις του, ποὺ βλάπτουν τὰ προσωπικά τους συμφέροντα:

A 540-43 «τίς δὴ αἶ τοι, δολομῆτα, θεῶν συμφράσσατο βουλάς;
αἰεὶ τοι φίλον ἐστὶν ἐμεῦ ἀπονόσφιν ἐόντα
κρυπτάδια φρονέοντα δικαζέμεν· οὐδὲ τί πῶ μοι
πρόφρων τέτληκας εἰπεῖν ἔπος ὅττι νοήσης.»

Ἡ ἐπιθυμία τῆς Ἥρας ὅχι μόνο νὰ συζητᾶται μαζί της ὁ βασιλεὺς Δίας

τις αποφάσεις του, αλλά και από κοινού να τις εκτελούν, αντικατοπτρίζει την κατάκτηση των εγγενών στα όμηρικά χρόνια να ενημερώνονται από τον άρχοντα για τις ενέργειές του και να συναποφασίζουν για τα προβλήματα της πόλης. 4) Τέλος αξίζει να σταθούμε ακόμα σε μιὰ έντυπωσιακή συνωμοσία των εγγενών έναντιον του άρχοντα, των θεών έναντιον του βασιλιᾶ Δία, που σώθηκε την τελευταία στιγμή από κάποιον θεό, τῇ Θέτιδα, που τώρα θά τῆς ανταποδώσει τὴν εὐεργεσία της:

A 396-406. πολλὰκι γάρ σεο πατρός ἐνὶ μεγάροισιν ἄκουσα
 εὐχομένης, δὲ ἔφησθα κελαίεφεί Κρονίωνι
 οἷη ἐν ἀθανάτοισιν ἀεικέα λοιγὸν ἀμῦναι,
 ὅπποτε μιν ξυνδῆσαι Ὀλύμπιοι ἤθελον ἄλλοι,
 Ἦσθ' ἢ δὲ Ποσειδάων καὶ Παλλὰς Ἀθήνη·
 ἀλλὰ σὺ τὸν γ' ἔλθοῦσα, θεά, ὑπελύσας δεσμῶν,
 ὧχ' ἐκατόγχειρον καλέσας ἔς μακρὸν Ὀλυμπον,
 δὴ Βριάρεων καλέουσι θεοί, ἄνδρες δέ τε πάντες
 Αἰγαίων—ὁ γὰρ αὐτε βίην οὗ πατρός ἀμείνων—
 δς ῥα παρὰ Κρονίωνι καθέζετο κύδει γαίων·
 τὸν καὶ ὑπέδισαν μάκαρες θεοὶ οὐδ' ἔτ' ἔδησαν.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ κεντρικὴ ἐξουσία, ὁ βασιλιάς, κινδυνεύει ἀπὸ μερίδες ἰσχυρῶν εὐγενῶν. Δὲ χωράει ἀμφιβολία καμιά ὅτι ὁ Ὅμηρος μέσα ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτὰ καὶ τὰ μικροεπεισόδια προβάλλει εἰκονικὰ καὶ ἐκφραστικὰ τὴν πολιτικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς του. Θὰ κλείσουμε μὲ τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θεῶν παραθέτοντας τὴ χαρακτηριστικὴ πάνω στὸ θέμα παρατήρηση τοῦ Albin Lesky ἀπὸ τὴν Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας του (σελ. 119): «Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι σ' αὐτοὺς τοὺς θεοὺς, ποὺ ἀγωνίζονται νὰ ἐπιβάλουν τὴ θέλησή τους μὲ δόλο καὶ βία, ποὺ ἐναλλάσσουν τὴ φιλονικία καὶ τὸν κομματισμὸ μὲ τὴν συμφιλίωση στὸ τραπέζι, καὶ ποὺ εἶναι πολὺ ἀνεμπόδιστοι στὴν ἐρωτικὴ τους ζωὴ, ἀναγνωρίζουμε φεουδαρικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀριστοκρατικῶν δεσποτῶν, ποὺ μέσα στὸν κόσμον τους κινιόταν ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας».

Ὡς τώρα τὰ λίγα στοιχεῖα, ποὺ σχολιάσαμε σύντομα γιὰ τὴ μεταφορὰ μέσα στὸ τραγούδι τῆς πολιτικῆς κρίσης τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, ἀναφέρονταν μόνον στὴ σύγκρουση εὐγενῶν καὶ βασιλιᾶ. Προτοῦ ὅμως περάσουμε στὸ δεύτερο μέρος τοῦ θεματός μας, θὰ ἐπισημάνουμε καὶ μερικὰ σημεῖα στὸ ἔργο, ὅπου χαράσσονται κάποιες ἀχνές καὶ γενικὲς ἀντιδράσεις τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὶς ἐνέργειες τοῦ άρχοντα ἢ καὶ τῶν εὐγενῶν. Ὅπως παρατηρήσαμε καὶ στὴν ἀρχή, ὁ στρατὸς - λαὸς στὴν Ἰλιάδα δὲν παρουσιάζεται ἀκόμα νὰ ἀντιδρᾷ συνειδητὰ στὶς αὐθαιρεσίες τοῦ άρχοντα. Μπορεῖ κάπου κάπου νὰ διαφαίνεται στὶς κινήσεις τοῦ στρατοῦ κάποια ἀγανάκτηση καὶ δια-

μαρτυρία ἢ κάποια ἐπιδοκιμασία καὶ χαρά, ὥστ' ὅσο δὲν ἔχουμε ἀκόμα συνειδητὲς καὶ συγκεκριμένες ἀντιδράσεις ἀπέναντι στὶς ἰδιοτελεῖς καὶ αὐθαίρετες πράξεις τοῦ ἄρχοντα.

Ὁ λαός, πὺ τυπικὰ καλεῖται σὲ συνέλευση, σὲ «Ἀγορῇ», μόνο ἀκοῦει τὶς ἀποφάσεις τοῦ βασιλιᾶ ἢ τῇ συζήτησιν, πού γίνεται ἀνάμεσα στὸν ἄρχοντα καὶ τοὺς εὐγενεῖς, ποτὲ ὅμως δὲ βλέπουμε κάποιον ἀπὸ τὸ λαὸ ὀνομαστικὰ νὰ παίρνει τὸ σκῆπτρο καὶ νὰ μιλάει στὴν «Ἀγορῇ». Ἐξαίρεση ὁ Θερσίτης, πὺ μιὰ φορὰ μόνο καὶ ἐντελῶς ἀντικανονικὰ κι αὐτός, χωρὶς νὰ βγεῖ στὴ μέση τῆς «Ἀγορῆς» μὲ τὸ σκῆπτρο, φώναξε μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος ὕβριστικὰ καὶ γιὰ τὸν ἄρχοντα, τὸν Ἀγαμέμνονα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους «ἀρίστους». Γι' αὐτὸν ὅμως θὰ ποῦμε δυὸ λόγια πιὸ κάτω.

Ἡ σοφία καὶ ἡ ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ θεωρεῖται ἐντελῶς χαμηλὴ, ἀσήμαντη καὶ μόνο τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ ἄρχοντα εἶναι σπουδαία καὶ ἡ ταιριαστὴ γιὰ κάθε περίπτωση. Ὅσο γιὰ τὴν παλικάριά, ἐκεῖ εἶναι πὺ δὲ γίνεται ποτὲ καμιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς ἀπλοὺς στρατιῶτες. Ἡ παλικάριά εἶναι ἀποκλειστικὸ γνῶρισμα τῶν ἡρώων. Ἡ ἀξιολογικὴ αὐτὴ κλιμάκωση καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς μεγάλῃς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν τάξιν τοῦ λαοῦ καὶ τῶν «ἀρίστων», κατάλοιπο τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, κυριαρχεῖ μέσα σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔργο.¹

Ἐνδεικτικὰ θὰ σημειώσουμε ἓνα μόνο ἐπεισόδιο χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὸ B 188-206, ὅπου ὁ Ὀδυσσεὺς ἀγωνίζεται νὰ συγκεντρώσει τοὺς Ἀχαιοὺς, πὺ τρελοὶ ἀπὸ τὴ χαρά τους σκόρπισαν ἀπὸ τὴν «Ἀγορῇ», ὅταν ὁ Ἀγαμέμνωνας δοκιμαστικὰ τοὺς προέτρεψε νὰ γυρίσουν στὴν Ἑλλάδα. Μὲ ἄλλο τρόπο ὁ Ὀδυσσεὺς πλησιάζει καὶ μιλάει στοὺς εὐγενεῖς:

B 188-92 *Ὅν τινα μὲν βασιλῆα καὶ ἔσοχον ἄνδρα κιχείη,
τὸν δ' ἀγανοῖς ἐπέεσσιν ἐρητύσασκε παραστάς·
«δαιμόνι', οὐ σε ἔοικε κακὸν ὡς δειδίσεσθαι,
ἀλλ' αὐτὸς τε κάθησο καὶ ἄλλους ἴδρνε λαοὺς·
οὐ γάρ πω σάφα οἶσθ' οἷος νόος Ἀτρεΐωνος·*

καὶ μὲ ἄλλη σκληρότητα καὶ περιφρόνηση ἀπευθύνεται στοὺς στρατιῶτες:

B 198-202 *Ὅν δ' αὖ δῆμον τ' ἄνδρα ἴδοι βοόωντά τ' ἐφεύροι,
τὸν σκῆπτρῳ ἐλάσασκεν ὁμοκλήσασκέ τε μύθῳ·
«δαιμόνι', ἀτρέμας ἦσο καὶ ἄλλων μῦθον ἄκουε,
οἷ σέο φέρτεροί εἰσι, σὸν δ' ἀπτόλεμος καὶ ἀναλκις,
οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιος οὔτ' ἐνὶ βουλῇ.*

Τοὺς εὐγενεῖς στέκεται δίπλα τους καὶ τοὺς μιλάει μὲ μαλακὰ λόγια «τὸν δ' ἀγανοῖς ἐπέεσσιν...παραστάς», ἐνῶ τοὺς ἀπλοὺς πολεμιστὲς, τοὺς

1. Κωτόπουλος, σ. 90 κκ..

ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, τοὺς κυνηγᾷ με τὸ σκῆπτρο καὶ τοὺς μαλῶνει φωναχτὰ «τὸν σκῆπτρῳ ἐλάσασκεν ὁμοκλήσασκέ τε μύθῳ». Τοὺς πρώτους τὸ θεωρεῖ ἀνάρμοστο νὰ τοὺς κᾶνει παρατηρήσεις: «οὐ σε ἔοικε κακὸν ὥς δειδίσσεσθαι», ἀντίθετα τοὺς στρατιῶτες περιφρονητικὰ καὶ κατὰ πρόσωπο τοὺς ὑποβαθμίζει λέγοντας ὅτι εἶναι κατώτεροι καὶ δὲ μετρᾶνε οὔτε στὸν πόλεμο οὔτε στὸ συμβούλιο, δηλ. στὴ γνώση: «οἱ σέο φέρετεροί εἰσι, ... / οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιος οὗτ' ἐνὶ βουλῇ». Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνᾶμε ὅτι πάνω καὶ ἀπὸ τίς δυὸ αὐτὲς τάξεις στέκεται ὁ βασιλιάς, στὸν ὁποῖο ἡ ἐξουσία εἶναι θεοδοσμένη «τιμὴ δ' ἐκ Διὸς ἐστι» (B 197), «ῥῷ δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτεω / σκῆπτρόν τ' ἠδὲ θέμιστας» (B 205-6) καὶ πού τὸ θυμὸ του πρέπει νὰ τὸν τρέμουν καὶ οἱ εὐγενεῖς, ἀλλὰ πῶς πολὺ ὁ «δῆμος», ὁ λαός, γιατί εἶναι πολὺ μεγάλος «θυμὸς δὲ μέγας ἐστὶ διοτρεφέων βασιλῆων» (B 196).

Ύστερα ἀπὸ τὸ σύντομο αὐτὸν προσδιορισμὸ τῆς σχέσης τοῦ ἄρχοντα καὶ τῶν δύο τάξεων καὶ τὴν ἀξιολογικὴ τους κλιμάκωση, ἃς δοῦμε καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς κόσμους Ἀχαιῶν, Τρώων καὶ θεῶν μερικὲς ἐκδηλώσεις καὶ ἀντιδράσεις τοῦ πλήθους, τῆς «Ἀγορῆς», πού φανερώνουν τίς σχέσεις τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν ἄρχοντα καὶ τοὺς εὐγενεῖς στὰ χρόνια τοῦ ποιητῆ μας.

Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν Ἀχαιῶν ἀξίζει νὰ παρακολουθήσουμε τίς ἀντιδράσεις τοῦ στρατοῦ στὸ ἐπεισόδιο τῆς φιλονικίας Ἀγαμέμνονα - Ἀχιλλέα. Στὴν ἀρχὴ βλέπουμε τὸ στρατό, πού δείχνεται νὰ ἔχει καὶ εὐσέβεια καὶ ἀνθρωπιὰ καὶ σεβασμὸ στὸ νόμο τῆς ἐξαγορᾶς τῶν αἰχμαλώτων, νὰ δέχεται καὶ νὰ ἐπικροτεῖ τὴν ἐπιστροφή τῆς Χρυσήϊδας στὸν πατέρα της:

A 22-23 *Ἐνθ' ἄλλοι μὲν πάντες ἐπευφήμησαν Ἀχαιοὶ
αἰδεῖσθαι θ' ἱερῇα καὶ ἀγλαὰ δέχθαι ἅποινα·*

Ὡστόσο δὲν τολμᾷ νὰ ἀντιδράσει καὶ νὰ δείξει τὴ διαφωνία του, ὅταν ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνονας ἀρνεῖται ἀσεβέστατα τὴ λύτρωση τῆς κόρης. Ὑποτάσσεται ἀγόγγυστα στὴν αὐθαίρετη καὶ ἄδικη ἐπιθυμία τοῦ ἄρχοντα. Καὶ ὅμως ὁ λαὸς αὐτός, πού τρέμει τὸ θυμὸ τοῦ βασιλιᾶ, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς καταστροφῆς του, τὴ μιὰ ἀπὸ τὸ θανατικὸ, τὸ «λοιμόν», καὶ τὴν ἔλλαξ ἀπὸ τὸν Ἑκτορα, δὲ διστάζει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀπειθαρχήσει καὶ νὰ συναχθεῖ δυὸ φορὲς παρᾶνομα καὶ ἀντικανονικὰ σὲ συνέλευση καλεσμένος, ἔχι ἀπὸ τὸ βασιλιά, ἀλλὰ ἀπὸ ἓναν ἀνυπότακτο καὶ στὸ τέλος ἀποστάτη εὐγενή, τὸν Ἀχιλλέα.

Τὴν πρώτη παρᾶνομη «Ἀγορῇ» τὴ βλέπουμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, ὅταν ἓνας γενναῖος εὐγενής, ὁ Ἀχιλλέας, αὐθαίρετα καὶ ἀντικανονικὰ ἀναλαμβάνει τὴν πρωτοβουλία νὰ βγάλει τὸ στρατόπεδο ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση πού ἔχει φθάσει ἀπὸ μιὰ ἄδικη καὶ ἰδιοτελὴ ἐνέργεια τοῦ βασιλιᾶ:

A 54,57 *τῇ δεκάτῃ δ' ἀγορήνδε καλέσσατο λαὸν Ἀχιλλεύς·*

.....
οἱ δ' ἐπεὶ οὖν ἤγερθεν ὁμηγερέες τ' ἐγένοντο,

Ὁ στρατὸς ὅλος «ἤγερθεν ὁμηγερέες τ'...» συγκεντρώνεται πρόθυμα χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι λογαριάζει τὸ βασιλιά καὶ τὶς συνέπειες ἀπὸ τὴν καταπάτηση τῶν κανόνων τῆς «Ἀγορῆς».

Ἡ δεύτερη παράνομη σύναξη τοῦ στρατοῦ γίνεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποστάτη εὐγενή, ποὺ μετανιωμένος γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνταρσίας του, τὸ χαμὸ τοῦ Πάτροκλου, γυρίζει πίσω στὸν πόλεμο γιὰ ἐκδίκηση:

T 40-46,54 Αὐτὰρ ὁ βῆ παρὰ θῖνα θαλάσσης δῖος Ἀχιλλεὺς
σμερδαλέα ἰάχων, ὤρσεν δ' ἥρωας Ἀχαιοὺς.
καὶ ῥ' οἱ περ τὸ πάρος γε νεῶν ἐν ἁγῶνι μένεσκον,
οἳ τε κυβερνῆται καὶ ἔχον οἰήϊα νηῶν
καὶ ταμίαι παρὰ νηυσὶν ἔσαν, σίτιοιο δοτῆρες,
καὶ μὴν οἱ τότε γ' εἰς ἀγορὴν ἴσαν, οὐνεκ' Ἀχιλλεὺς
ἐξεφάνη, δηρὸν δὲ μάχης ἐπέπαντ' ἀλεγεινῆς.

.....
αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ πάντες ἀολλίσθησαν Ἀχαιοί,

Ὁ στρατὸς τσακισμένος ἀπὸ τὶς συμφορές, ποὺ ὑφίσταται καθημερινὰ ἀπὸ τὸν Ἑκτορα, ὅταν ἀκούει τὸν ἀποστάτη Ἀχιλλεὺς νὰ τὸν καλεῖ σὲ συνέλευση, αὐθόρμητα καὶ χωρὶς δισταγμοὺς προσέρχεται στὴν παράνομη αὐτὴ «Ἀγορῇ». Τρέχουν ὅλοι, καὶ μάλιστα αὐτὴ τὴ φορὰ καὶ ὅσοι σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔμειναν στὰ καράβια γιὰ διάφορες ὑπηρεσίες· τώρα πυκνὸ τὸ πλῆθος συναθροίζεται - αὐτὸ σημαίνει τὸ «ἀολλίσσονται» - γιὰ νὰ ἀκούσει τὴν ἐπιστροφή τοῦ γενναίου πολεμιστῆ, τοῦ ἥρωα ποὺ ἦταν πάντα ἡ προστασία του «ἕρκος Ἀχαιῶν». Οἱ νόμοι καὶ ὁ βασιλιάς πηγαίνουν περίπατο τέτοιες ὥρες. Ἡ χαρὰ τοῦ στρατοῦ γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ μεγάλου Ἀχιλλεὺς ἐκδηλώνεται ἔντονα στὸ

T 74-75 οἱ δ' ἐχώρησαν εὐκνήμιδες Ἀχαιοὶ
μῆνιν ἀπειπόντος μεγαθύμου Πηλεΐωνος.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι καὶ στὶς δύο αὐτὲς παράνομα συγκαλεσμένες συνελεύσεις ὁ λαὸς παρουσιάζεται νὰ παίρνει μέρος χωρὶς δισταγμούς, γιατί βλέπει νὰ πραγματοποιοῦνται γιὰ τὸ συμφέρον ὅλων, ὁλόκληρης τῆς πόλης. Αὐτὸ θὰ τολμούσαμε νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε ὡς μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι δὲ λείπει ἀπὸ τὸ λαὸ κάποια «πολιτικὴ συνείδηση» καὶ τὸ θάρρος νὰ ἀντιδρᾷ σωστά ὁρισμένες φορές, ἀλλὰ ἀκόμα ἀπρόσωπα καὶ χωρὶς ἀτομικὲς ὀνομαστικὰ πρωτοβουλίες. Ὁ λαὸς σκιαγραφεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ νὰ ἀκολουθεῖ παθητικὰ τὶς προοδευτικὲς καὶ ὠφέλιμες γι' αὐτὸν ἐνέργειες τῶν φιλόδοξων

και δυναμικῶν ἀριστοκρατῶν. Ἀπὸ τὸ λαὸ δὲν ἔχουν ξεχωρίσει ἀκόμα ἄτομα μὲ ἡγετικά προσόντα.

Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ἀκόμα καὶ τὸν τρόπο, ποὺ διαλύονται οἱ δύο αὐτὲς ἀντικανονικὰ καλεσμένες συνελεύσεις τοῦ στρατοῦ. Τὴν πρώτη

Α 304-5: *Ὡς τῷ γ' ἀντιβίοισι μαχεσσαμένῳ ἐπέεσσιν
ἀνστήτην, λῦσαν δ' ἀγορὴν παρὰ νηυσὶν Ἀχαιῶν.*

τὴ διαλύουν «λύσαν» ὕστερα ἀπὸ τὸ φοβερὸ καβγά οἱ δύο ἥρωες, ὁ βασιλιάς καὶ ὁ στασιαστὴς καὶ ἀποστάτης εὐγενής, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅχι μόνον τὴ διάσταση καὶ ἀποστασία τοῦ εὐγενῆ ἀπὸ τὸ βασιλιά, ἀλλὰ καὶ τὸ διχασμὸ τοῦ στρατοῦ σὲ τμήματα, ποὺ τὸ ἓνα ὑπακούει στὸ βασιλιά καὶ τὸ ἄλλο στὸν ἀποστάτη ἥρωα¹.

Ἀντίθετα τὴ δεύτερη συνέλευση

Τ 276-77: *Ὡς ἄρ' ἐφώνησεν, λῦσεν δ' ἀγορὴν αἰψηρόν.
οἱ μὲν ἄρ' ἐσκίδναντο ἐὼν ἐπὶ νῆα ἕκαστος,*

τὴ διαλύει «λύσεν» μόνος του ὁ συμφιλιωμένος πιά ἀποστάτης Ἀχιλλέας, πράγμα ποὺ δείχνει καὶ τὴ συμφιλίωση τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ταπείνωση τοῦ ἄρχοντα, ποὺ δὲν ἀντιδρᾷ πιά γιὰ τὴν καταστρατήγηση τῶν δικαιωμάτων του. Ὡστόσο καὶ ὁ στρατὸς διαλύεται ὑπακούοντας στὸν εὐγενῆ Ἀχιλλέα, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ βασιλιά του.

Ὁ δὲ σταθοῦμε ἀκόμα σὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωση τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀχαιῶν, τὴ γνωστὴ «Διάπειρα», τὴ δοκιμασία, στὴν ὁποία ὑπέβαλε ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνωνας τὸ στρατό του². Ὅσο χαρούμενος στὴν ἀρχὴ ξεχύνεται στὰ καράβια ὁ ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὸ δεκάχρονο πόλεμο στρατός, ὅταν ἀκούει ἀπὸ τὸ βασιλιά του τὴν ἀπόφαση τῆς ἐπιστροφῆς στὴν πατρίδα, τόσο στὸ τέλος πικραμένος καὶ γεμάτος ἀγανάκτηση ἐξαναγκάζεται ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά νὰ γυρίσει στὴ συνέλευση, γιὰ νὰ μάθει τὴν «ἀπάτη» ποὺ τοῦ ἔγινε καὶ ὅτι ἀκόμα εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο. Ἡ πρώτη σκηνή, τὸ ἐπείσοδιό τῆς διάλυσης τῆς «Ἀγορῆς» :

Β 142-154 *Ὡς φάτο, τοῖσι δὲ θυμὸν ἐνὶ στήθεσσιν ὄρινε
πᾶσι μετὰ πληθύν, ὅσοι οὐ βουλῆς ἐπάκουσαν·
κινήθη δ' ἀγορὴ φῆ κύματα μακρὰ θαλάσσης,
πόντου Ἰκαρίοιο, τὰ μὲν τ' Εὐρὸς τε Νότος τε
ὥρορ' ἐπαΐξας πατρὸς Διὸς ἐκ νεφελῶν.*

1. Τὴ διάσπαση τῆς «Ἀγορῆς» τὴ βρίσκουμε καὶ στὴν Ὀδύσεια δύο φορές: γ 137 κκ., καὶ ω 463 - 66. Βλάχος, σ. 119 κκ..

2. Ὁ Codino, σ. 96 σημειώνει γιὰ τὴ «Διάπειρα» ὅτι «ὁ ποιητὴς θέλησε νὰ δείξει ἓναν Ἀγαμέμνονα ποὺ κάνει μιὰ νέα κατάχρηση δυνάμεις στὶς πλάτες τοῦ στρατοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὴ βία ποὺ μεταχειρίστηκε σὲ βάρος τοῦ Ἀχιλλέα».

ὥς δ' ὅτε κινήσῃ Ζέφυρος βαθὺ λήϊον ἐλθὼν,
 λάβρος ἐπαιγίζων, ἐπὶ τ' ἡμύει ἀσταχέουσιν,
 ὥς τῶν πᾶσ' ἀγορὴ κινήθῃ· τοὶ δ' ἀλαλητῶ
 νῆας ἐπ' ἐσσεύοντο, ποδῶν δ' ὑπένερχε κοινή
 ἴστατ' ἀειρομένη· τοὶ δ' ἀλλήλοισι κέλεον
 ἀπτεσθαι νηῶν ἥδ' ἐλκέμεν εἰς ἅλα διαν,
 οὐροὺς τ' ἐξεκάθαιρον· αὐτὴ δ' οὐρανὸν ἴκεν
 οἴκαδε ἰεμένων· ὑπὸ δ' ἦρεον ἔρματα νηῶν.

δὲ χρειάζεται νὰ σχολιαστεῖ· εἶναι ἀνεπανάληπτη ἀπὸ κάθε ἄποψη. Ἰδιαίτερα ἡ ψυχολογικὴ κατάσταση τοῦ στρατοῦ δίνεται καὶ κινητικὰ καὶ ἡχητικὰ καὶ συμπληρώνεται μὲ δυὸ χαρακτηριστικὲς παρομοιώσεις. Τὴν παραθέτουμε γιὰ νὰ παρατηρήσουμε τὴν ἀντίθεση μὲ τὴ δεύτερη σκηνή, τὴ σκηνὴ τῆς ἀναγκαστικῆς ἐπιστροφῆς τοῦ στρατοῦ στὴ συνέλευση :

B 207-212 Ὡς ὃ γε κοιρανέων διέπε στρατόν· οἱ δ' ἀγορήνδε
 αὖτις ἐπesseύοντο νεῶν ἅπο καὶ κλισιάων
 ἡχῇ, ὥς ὅτε κῦμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
 αἰγιαλῷ μεγάλῳ βρέμεται, σμαραγεῖ δέ τε πόντος.
 Ἄλλοι μὲν ὃ' ἔζοντο, ἐρήτυθεν δὲ καθ' ἔδρας·
 Θερσίτης δ' ἔτι μούνος ἀμετροεπὴς ἐκολῶα,

Ἐδῶ βλέπουμε καθαρὰ τὴν ἀντίδραση, παθητικὴ ἀλλὰ ἔντονη, τοῦ στρατοῦ ποὺ ἐμπαίχτηκε στὴ γλυκιὰ προσδοκία τῆς ἐπιστροφῆς του. Εἶναι ἄρετὸ νὰ ὑπογραμμίσουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκηνὴ τρία χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα: «ἐπesseύοντο...ἡχῇ», ποὺ δηλώνει τὴν ἐξοργισμένη ἐπιστροφή, τὸ γογγυσμὸ καὶ τὴν ἀπρόσωπη κραυγαλέα διαμαρτυρία τοῦ πλήθους· τὸ «..κῦμα... βρέμεται, σμαραγεῖ...» στὴν παρομοίωση, ποὺ παραστατικὰ καὶ ἡχητικὰ συμπληρώνει καὶ πλατύνει τὴν εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης ἀντίδρασης, καὶ τρίτο τὸ «Ἄλλοι μὲν ὃ' ἔζοντο, ἐρήτυθεν δὲ καθ' ἔδρας...», ποὺ δείχνει μὲ πόσο ψυχικὸ ἀγῶνα κατορθώνει ὁ λαὸς νὰ συγκρατηθεῖ καὶ νὰ πειθαρχήσει· πνίγει τὴν ἀγανάκτησή του καὶ προσπαθεῖ νὰ βασταχθεῖ στὴ θέση του. Τέλος μποροῦμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε, γιὰ νὰ κλείσουμε τὴ σκηνὴ τῆς ἀντίδρασης, τὸ «Θερσίτης δ' ἔτι...ἐκολῶα», ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ στρατός, πρὶν σταματήσει, διαμαρτυρόταν γιὰ πολλὴ ὥρα, ἐνῶ ὁ Θερσίτης συνέχιζε ἀκόμα. Ὁ ποιητὴς ὀδηγώντας τὸ τραγούδι του στὴ θαυμάσια αὐτὴ σκηνή, ὅπου ἐμφανίζει τὸ στρατὸ φορτισμένο μὲ τέτοια ψυχικὴ ἔνταση, δὲν ξεφεύγει τὸν πειρασμὸ νὰ μᾶς δώσει τίς σκέψεις καὶ τίς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ γιὰ τὸν ἄρχοντά του καὶ τοὺς εὐγενεῖς μὲ τὸ στόμα ἑνὸς στρατιώτη· δὲ διστάζει νὰ παρυσιάσει ὀνομαστικὰ - γιὰ μοναδικὴ φορά - ἕναν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ, τὸ Θερσίτη,¹ νὰ διαμαρτύρεται γιὰ λογαριασμὸ ὅλων. Μόνο ποὺ ὁ Ὀμηρὸς τὴ μονα-

1. Γιὰ τὸ Θερσίτη: Finley, σ. 100, 139 - 41, Feldman (2), σ. 219 κκ. καὶ (1), σ. 341 κκ., Βλάχος, σ. 102 - 3, Κωτόπουλος, σημ. 24, σ. 316.

δική αὐτὴ φωνὴ τοῦ λαοῦ μέσα στὴν Ἰλιάδα τοῦ τὴν ἔδωσε μὲ τὴ γνωστὴ γιὰ τέτοιες ἐποχὲς ἄχρωμη καὶ ἀνώδυνη μορφή· τῆς ἀφαίρεσε δηλ. τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ἐντυσε μὲ τὸ σχῆμα ἐνὸς γελωτοποιοῦ, ἐνὸς κλόουν:

B 212-19 *Θερσίτης δ' ἔτι μῶνος ἀμετροεπὴς ἐκολῶα,
ὃς ἔπεα φρεσὶ ἤσιν ἄκοσμά τε πολλὰ τε ἤδη,
μάψ, ἀτὰρ οὐ κατὰ κόσμον, ἐριζέμεναι βασιλεῦσιν,
ἀλλ' ὃ τι οἱ εἴσαιτο γελοῖον Ἀργείοισιν
ἔμμεναι· αἰσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθε·
φολκὸς ἔην, χολὸς δ' ἕτερον πόδα· τῷ δὲ οἱ ὦμοι
κυρτώ, ἐπὶ στῆθος συνοχωκότε· αὐτὰρ ὑπερθε
φοξὸς ἔην κεφαλὴν, ψεδνὴ δ' ἐπενήνοθε λάχνη.*

Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ μόνιμο γνώρισμα ἐποχῶν («τυραννικῶν»), ἐποχῶν λογοκρισίας καὶ φίμωσης τοῦ λαοῦ, ἡ κοινὴ γνώμη, ἡ σκέψη τοῦ λαοῦ νὰ ἐκφράζεται μὲ τὴ μάσκα τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ ἀνέκδοτου. Εὐστοχα παρατηρήθηκε ὅτι καὶ ὁ Ὅμηρος μὲ τὴ μορφή τοῦ Θερσίτη βρίσκει ποιητικὰ τὴ διέξοδο μέσα σὲ μιὰ ἐποχὴ καθαρὰ ἀριστοκρατικὴ - ὀλιγαρχικὴ νὰ ἀφήσει καὶ τὸ λαὸ νὰ μιλήσει. Ὁ Θερσίτης, ὁ λαὸς δηλ., τὰ βάζει μὲ ὅλους, καὶ μὲ τὸ βασιλιά καὶ μὲ τοὺς εὐγενεῖς, μιὰ καὶ καταπιέζεται ἀπὸ ὅλους. Δὲ χρειάζεται νὰ σχολιαστεῖ περισσότερο τὸ τόσο ἐκφραστικὸ ἐπεισόδιο τοῦ Θερσίτη (B 212-244). Πέρα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κρίση ποὺ κρύβει γενικὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς «Διάπειρας», εἶναι φανερό ὅτι ὁ ποιητὴς μὲ τὴ λαχτάρα τοῦ στρατοῦ γιὰ ἐπιστροφή θέλει νὰ μᾶς ὑπογραμμίσει ἐντονα τὴν «ἀντιπολεμικὴ» του ἀντίληψη¹, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του: τὸν δο αἰῶνα οἱ κάτοικοι τῆς πόλης κράτους νιώθουν τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ τὴν ὀλοκλήρωσή της μόνον μέσα στὴν πόλη τους. Τὰ μακρινὰ ταξίδια γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ πόλεμοι αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι βέβαια μιὰ ἀνάγκη, δὲν εἶναι ὅμως ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς καὶ ἡ εὐδαιμονία τοῦ πολίτη².

Ὡστόσο ὡς «παθητικὴ ἀντίσταση» τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν «ὑβρίν» τοῦ ἄρχοντα θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε καὶ δυὸ ἄλλες ἀκόμα περιπτώσεις: Στὴν πρώτη περίπτωση (N 42-124) τὴν ἀντίδραση τοῦ στρατοῦ, ποὺ παίρνει τὴ μορφή τῆς ἀδιαφορίας στὴ μάχη καὶ τῆς ἄρνησης νὰ ὑπερασπιστεῖ τὰ καράβια, τὴν ἀκοῦμε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ποσειδῶνα ποὺ μὲ τὴ μορφή τοῦ Κάλχα προσπαθεῖ νὰ ἐμψυχώσει τοὺς ἥρωες Ἀχαιοὺς τὴν ὥρα ποὺ ὁ Ἑκτορας μέσα στὸ κάστρο ἀγωνίζεται νὰ κάψει τὰ πλοῖα:

N 107-10 *νῦν δὲ ἐκὰς πόλιος κοίλῃς ἐπὶ νηυσὶ μάχονται (Τρῶες)*

1. Κωτόπουλος, σ. 18 καὶ σημ. 19, δπου καὶ βιβλιογραφία.

2. Botsford - Robinson, σ. 66 κκ..

*ἡγεμόνος κακότητι μεθημοσύνησί τε λαῶν,
οἳ κείνῳ ἐρίσαντες ἀμυνέμεν οὐκ ἐθέλουσι
νηῶν ὠκυπόρων, ἀλλὰ κτείνονται ἀν' αὐτάς.*

Τὸ «μεθημοσύνησί τε λαῶν» καὶ τὸ «ἀμυνέμεν οὐκ ἐθέλουσι / νηῶν ὠκυπόρων» ὑπογραμμίζουν ἔντονα τὴν ἀντίδραση αὐτῇ τοῦ λαοῦ. Χαρακτηριστικό εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ «οἳ κείνῳ (Ἀγαμ.) ἐρίσαντες» ποὺ δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι μόνο ὁ Ἀχιλλεύς ποὺ μάλωσε μὲ τὸ βασιλιά, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἥρωες χόλιασαν καὶ ὁ στρατὸς μαζὶ.

Στὴ δευτέρη περίπτωση (Ξ 42-51) εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἀγαμέμνωνας ποὺ ἀπελπισμένος ὑποπεύεται ἀκόμα καὶ αὐτὸν τὸν Νέστορα ὅτι ὑπονομεύει τὴ μαχητικότητα τοῦ στρατοῦ. Ὁ βασιλιάς εἶναι βέβαιος τώρα ὅτι δὲν εἶναι μόνο ὁ Ἀχιλλεύς χολιασμένος μαζὶ του, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Ἀχαιοὶ, γι' αὐτὸ καὶ δὲ θέλουν νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴ σωτηρία τῶν караβιῶν:

Ξ 49-51 *ὦ πόποι, ἦ ῥα καὶ ἄλλοι ἐνκνήμιδες Ἀχαιοὶ
ἐν θυμῷ βάλλονται ἐμοὶ χόλον, ὥς περ Ἀχιλλεύς,
οὐδ' ἐθέλουσι μάχεσθαι ἐπὶ πρύμνῃσι νέεσσι.*

Καὶ ἐδῶ τὸ «ἐν θυμῷ βάλλονται ἐμοὶ χόλον» δηλώνει φανερά τὴν ἀντίθεση τοῦ λαοῦ πρὸς τὸ βασιλιά του, ἐνῶ τὸ «οὐδ' ἐθέλουσι μάχεσθαι» τὴν παθητικὴ ἀντίσταση τῶν δυσαρεστημένων ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἄρχοντα.

Νομίζουμε ὅτι ἰδιαίτερα οἱ δυὸ αὐτὲς τελευταῖες μαρτυρίες δείχνουν ἀναμφισβήτητα τίς σχέσεις ἄρχοντα καὶ ἀρχομένων μέσα στὶς ἐλληνικὲς πόλεις στὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ. Ὁ λαὸς ἔχει ἀρχίσει πιά νὰ συνειδητοποιεῖ τὴ δύναμή του καὶ τὸ ρόλο του μέσα στὴν πόλη καὶ δὲ διστάζει νὰ ἀντιδρᾷ - ἔστω καὶ παθητικά - στὴν ἐξουσία καὶ στὶς ἐπιζήμιες γιὰ τὸ σύνολο ἐνέργειές της.

Ἄς δοῦμε ὅμως μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ λαοῦ καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν Τρώων. Ἐδῶ ὁ λαὸς γενικὰ παρουσιάζεται, καθὼς εἶναι φοβισμένος ἀπὸ τὸν πόλεμον, πρὸ πειθαρχικὸς στὸν ἄρχοντα. Καὶ κάτω ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ αὐτὴ τυφλὴ ὑποταγὴ στὸ βασιλιά ὑπάρχουν στοιχεῖα γλωσσικὰ καὶ ἐκφραστικὰ καὶ κινήσεις τοῦ λαοῦ, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἀντίδρασή του.

Ἔτσι στὴν πρώτη συνέλευση τῶν Τρώων (Β 786-810) διαφαίνεται πολὺ λίγο ἡ ἀντίδραση τοῦ λαοῦ, ποὺ ἐκδηλώνεται ἄδριστα ἀκόμα ὡς φόβος καὶ ἀγωνία. Ἡ ἀθρόα καὶ πυκνὴ συγκέντρωση ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους:

Β 788-89 *οἱ δ' ἀγορὰς ἀγόρευον ἐπὶ Πριάμοιο θύρῃσι
πάντες ὁμηγερέες, ἡμὲν νέοι ἡδὲ γέροντες·*

μαρτυράει τὴν ἀγωνία τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἄγνωστη ἔκβαση τοῦ πολέμου. Αὐτὴ τὴν ἀγωνία τὴν ἐκφράζει καλύτερα ὁ λόγος τοῦ ἥρωα Πολίτη (Β 796-806), τοῦ γιοῦ τοῦ Πριάμου, στὴν πραγματικότητά τῆς θεᾶς Ἰρίδας, ποὺ προει-

δοποιεί ὅτι πρέπει νὰ ἀφήσουν τὶς συζητήσεις καὶ τὶς ἀκαιρες φλυαρίες, γιατί ὁ πόλεμος τώρα σφοδρὸς τοὺς ἀπειλεῖ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράσι «αἰεὶ τοι μῦθοι φίλοι ἀκριτοὶ εἰσιν, /ὥς ποτ' ἐπ' εἰρήνην», ποὺ μᾶς δίνει τὸ κλίμα τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς: στὴν «Ἀγορῇ» οἱ συζητήσεις καὶ οἱ διαφωνίες, οἱ δημαγωγικὲς προσπάθειες τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν πολιτικῶν φατριῶν εἶναι ἓνα συνηθισμένο φαινόμενο¹.

Ὡστόσο ὁ τρωϊκὸς στρατός, μὲ ὅλες τὶς διαφωνίες ποὺ θὰ διατυπώθηκαν στὴ συνέλευση, στὸ τέλος ὑπακούει στὸν ἄρχοντα καὶ ξεχύνεται πρὸ θυμὸς ἀπὸ τὶς καστρόπορτες νὰ πολεμήσει:

B 807-10 *Ἐκτωρ δ' οὐ τι θεᾶς ἔπος ἡγνοίησεν,
αἶψα δὲ λῶσ' ἀγορήν· ἐπὶ τεύχεα δ' ἔσσεύοντο·
πᾶσαι δ' ὠἶνοντο πύλαι, ἐκ δ' ἔσσυτο λαός,
πεῖθ' ἦθ' ἱππῆές τε· πολλὸς δ' ὄρουμαγδὸς ὀρώρει.*

Ἡ δεύτερη συνέλευση (H 345-80) πραγματοποιεῖται ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη μάχη καὶ τὴ μεγάλη καταστροφὴ τῶν Τρώων. Σκοπὸς τῆς νὰ συζητηθεῖ ἡ πρόταση τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ ζητοῦν νὰ τοὺς παραδοθεῖ ἡ Ἑλένη καὶ οἱ θησαυροὶ τῆς, γιὰ νὰ τελειώσει ὁ πόλεμος. Ἡ ἀγωνία καὶ ἡ ἀναταραχὴ τοῦ λαοῦ, μήπως δὲν ἀποφασιστεῖ ἡ ἐπιστροφή τῆς Ἑλένης καὶ δὲν τελειώσει ὁ πόλεμος, φαίνεται καθαρά στὸν τρόπο ποὺ συγκροτεῖται ἡ συνέλευση:

H 345-46 *Τρώων αὖτ' ἀγορὴ γένητ' Ἰλίου ἐν πόλει ἄκρῃ,
δεινὴ τετρηχυῖα, παρὰ Πριάμοιο θύρῃσι·*

Ἰδιαίτερα ἡ φράση «δεινὴ τετρηχυῖα» δείχνει χαρακτηριστικὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ λαοῦ, ποὺ γογγύζει καὶ κινεῖται μὲ θόρυβο στὸ χῶρο τῆς ἀγορᾶς. Τελικὰ ἡ γνώμη καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ λαοῦ ἐκφράζεται μὲ τὸ στόμα τοῦ συνετοῦ ἥρωα Ἀντήνορα, ποὺ προτρέπει νὰ ἐπιστρέψουν τὴν Ἑλένη μὲ τοὺς θησαυροὺς τῆς (H 347-53). Καὶ ὅμως πάλι στὸ τέλος ὑποτάσσεται ὁ λαὸς καὶ δὲν ἀντιδρᾷ δυναμικὰ οὔτε στὴν προκλητικὴ ἄρνηση τοῦ Πάρι (H 357-64) οὔτε καὶ στὴν ἐντολὴ τοῦ Πριάμου νὰ συνεχίσουν ἓναν πόλεμο ἄδικο, ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγήσει στὴν καταστροφὴ (H 368-78). Πόσο ὑποτακτικὰ φέρεται ὁ λαὸς ἀπέναντι στὸ βασιλεῖά του, τὸ δείχνουν οἱ στίχοι:

H 379-80 *Ὡς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα τοῦ μάλα μὲν κλύον ἡδ' ἐπίθοντο,
δόρπον ἔπειθ' εἶλοντο κατὰ στρατὸν ἐν τελέεσσιν.*

Ἡ ἀγωνία ὥστόσο τοῦ λαοῦ παραμερίζεται μόνο προσωρινά· ἡ ἀντίδρασή του ἐκδηλώνεται ἀμέσως καὶ πάλι ἐντονη στὴ σκηνή, ποὺ ὁ κήρυκας Ἰδαῖος φέρνει τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντηση τῶν Ἀχαιῶν. Οἱ Τρῶες συναγμένοι

1. Glotz, σ. 326 κκ..

δλοι στὴν ἀγορὰ κάθονται καὶ περιμένουν ἐναγώνια τὴν ἐπιστροφή τοῦ κήρυκα:

Η 414-16 οἱ δ' ἔατ' εἰν ἀγορῇ Τρῶες καὶ Δαρδανίῳνες,
πάντες ὁμηγερέες, ποτιδέγμενοι ὀππότε ἄρ' ἔλθοι
Ἰδαῖος· ὁ δ' ἄρ' ἦλθε καὶ ἀγγελίην ἀπέειπε

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ «ποτιδέγμενοι ὀππότε ἄρ' ἔλθοι / Ἰδαῖος», ποὺ μᾶς ζωντανεύει τὴν εἰκόνα ἐνὸς λαοῦ ποὺ ἀγωνιᾷ, ποὺ πνίγεται ἀπὸ τὸ ἄγχος τῆς ἀναμονῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, ποὺ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀναγγελεῖ ἢ τὸ τέλος τῶν συμφορῶν του ἢ τὴ συνέχιση τῶν δεινῶν ὡς τὴν καταστροφή του.

Ἡ τρίτη συνέλευση τῶν Τρώων (Θ 489-505) γίνεται μέσα στὸν κάμπο κοντὰ στὸ ποτάμι, ὕστερα ἀπὸ τὴ νικηφόρα καὶ φονικὴ μάχη ἐναντίον τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ ψυχολογία τοῦ νικητῆ καὶ ἡ ψευδαίσθηση τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸν πόλεμο μὲ μιὰ ὀριστικὴ θριαμβευτικὴ νίκη σύμφωνα μὲ τὰ κομπαστικά λόγια τοῦ Ἑκτορα (Θ 497-541) φανερώνονται στὸν τρόπο ποὺ ἀντιδροῦν οἱ Τρῶες:

Θ 542-50 Ὡς Ἐκτωρ ἀγόρευ', ἐπὶ δὲ Τρῶες κελάδησαν.
οἱ δ' ἵππους μὲν λῦσαν ὑπὸ ζυγοῦ ἰδρώοντας,
δῆσαν δ' ἱμάντεσσι παρ' ἄρμασιν οἷσιν ἕκαστος·
ἐκ πόλιος δ' ἄξοντο βόας καὶ ἵφια μῆλα
καρπαλίμως, οἶνον δὲ μελίφρονα οἰνίζοντο,
σίτον τ' ἐκ μεγάρων, ἐπὶ δὲ ξύλα πολλὰ λέγοντο.
κνίσην δ' ἐκ πεδίου ἀνεμοὶ φέρον οὐρανὸν εἴσω.
Οἱ δὲ μέγα φρονέοντες ἐπὶ πτολέμοιο γεφύρας
ἦτο παννύχιοι, πυρὰ δὲ σφισι καίετο πολλὰ.

Ἡ χαρὰ ἀπὸ τὴν ἀπρόσμενη νίκη φαίνεται δυνατὰ στὸ «κελάδησαν» καὶ στὸ ξεφάντωμα ποὺ ἐτοιμάζουν ἀσυλλόγιστα κουβαλώντας γρήγορα ἀπὸ τὴν πόλιν «βόας καὶ ἵφια μῆλα /...οἶνον δὲ μελίφρονα... / σίτον...».

Ἡ αὐταπάτη γιὰ ἓναν τελικὸ θρίαμβο καὶ ὁ κομπασμὸς ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ ἐπιτυχία τονίζονται ἔντονα στὸ «μέγα φρονέοντες» καὶ στὸ κουράγιο ποὺ δείχνουν νὰ ξενοχτήσουν δίπλα στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ συσπείρωση καὶ ἡ τυφλὴ ὑπακοή τοῦ λαοῦ στὸν ἄρχοντα γεννιέται ἀπὸ τὸν πόθο τῆς σωτηρίας. Ἐδῶ ἡ φιλόδοξη ἐπιθυμία τοῦ Ἑκτορα γιὰ νίκη καὶ δόξα ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ λαοῦ γιὰ σωτηρία καὶ ἐλευθερία, γι' αὐτὸ καὶ πειθαρχεῖ πρόθυμα καὶ ἀκολουθεῖ ἐνθουσιασμένος τὸν ἄρχοντα.

Τέλος ἡ τέταρτη συνέλευση τῶν Τρώων πραγματοποιεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο τῶν Ἀχαιῶν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Πάτροκλου καὶ τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἀχιλλέου νὰ βγεῖ στὸν πόλεμο (Σ 242-313) καὶ παρουσιάζει μιὰ συναισθηματικὴ διακύμανση. Στὴν ἀρχὴ ἡ τρομαχτικὴ φωνὴ καὶ ἡ γεμάτη μὲ

έκτυφλωτική λάμψη έμφάνιση τοῦ Ἀχιλλέα ἔχει τόσο φοβίσει τοὺς Τρῶες, ποὺ δὲν ἔχουν τὸ κουράγιο οὔτε στὴ συνέλευση νὰ καθίσουν κάτω οὔτε καὶ τὴ διάθεση νὰ σκεφτοῦν γιὰ φαγητό:

Σ 245-48 ἐς δ' ἀγορῇν ἀγέροντο, πάρος δόρποιο μέδεσθαι.
ὀρθῶν δ' ἐσταότων ἀγορῇ γένετ', οὐδὲ τις ἔτλη
ἔζεσθαι· πάντας γὰρ ἔχε τρόμος, οὐνεκ' Ἀχιλλεύς
ἐξεφάνη, δηρὸν δὲ μάχης ἐπέπαντ' ἄλεγεινῆς.

Οἱ φράσεις «πάρος δόρποιο μέδεσθαι», «ὀρθῶν δ' ἐσταότων» ... οὐδὲ τις ἔτλη / ἔζεσθαι» καὶ «πάντας γὰρ ἔχε τρόμος» περιγράφουν ζωντανὰ τὴν ψυχικὴ κατάσταση τοῦ στρατοῦ. Τώρα μόνο βλέπουν οἱ Τρῶες πόσο ἄστοχα τοὺς παράσυρε ὁ φιλόδοξος ἄρχοντάς τους σὲ μιὰ περιπέτεια, ποὺ θὰ τοὺς στοιχίσει μεγάλες συμφορές. Ὁ συνετὸς Πολυδάμας σὲ αὐτὴ τὴ δύσκολη στιγμή ἐκφράζει τὴ σκέψη καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ στρατοῦ (Σ 249-83) γιὰ σωτηρία καὶ ἀσφάλεια τῆς πόλης. Καὶ ὅμως πάλι ἡ ἄμετρη φιλοδοξία τοῦ Ἑκτορα, ἡ ματαιοδοξία γιὰ φήμη καὶ ὄνομα τοῦ κάθε ἄρχοντα, ποὺ ποτὲ δὲν ὑπολογίζει τὸ λαό, θὰ παρασύρει γιὰ μιὰ ἄλλη φορὰ - τελευταία μέσα στὸ ἔργο - τοὺς Τρῶες νὰ δεχτοῦν καὶ νὰ ἐπιδοκιμάσουν τὴν παράλογη καὶ καταστροφικὴ γι' αὐτοὺς ἀπόφασή του, νὰ μείνουν στὸν κάμπο καὶ νὰ μὴ κλειστοῦν στὸ κάστρο, ὅπως σωστὰ πρότεινε ὁ Πολυδάμας:

Σ 310-14 Ὡς Ἑκτωρ ἀγόρευ', ἐπὶ δὲ Τρῶες κελᾶδησαν,
νῆπιοι· ἐκ γάρ σφρων φρένας εἴλετο Παλλὰς Ἀθήνη.
Ἑκτορι μὲν γὰρ ἐπήνησαν κακὰ μητιώοντι,
Πουλυδάμαντι δ' ἄρ' οὐ τις, δς ἐσθλὴν φράζετο βουλὴν.
δόρπον ἔπειθ' εἵλοντο κατὰ στρατόν·

Οἱ φράσεις «κελᾶδησαν», «ἐπήνησαν» καὶ ««δόρπον...εἵλοντο κατὰ στρατόν» μαρτυροῦν τὴ συναισθηματικὴ μεταβολὴ τῶν Τρώων. Κυριεύονται καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀπατηλὴ ἐλπίδα τῆς νίκης, ἐνθουσιάζονται καὶ ὑπακούουν στὸν ἄρχοντά τους, μῶλο ποὺ σκέφτεται ἄσχημα «κακὰ μητιώοντι». Ποιητικὰ ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιοῦντας τὸ «μαχικὸ ραβδί» του, τὴ θέληση τῶν θεῶν, δικαιολογεῖ τὴν ἀνόητη ἀπόφαση τῶν Τρώων «νῆπιοι· ἐκ γάρ σφρων φρένας εἴλετο Παλλὰς Ἀθήνη».

Συνοψίζοντας σημειώνουμε ὅτι στὸν τρωϊκὸ Κόσμο ἡ ἀντίδραση τοῦ λαοῦ εἶναι ἐντελῶς παθητικὴ καὶ ἡ ὅλη σκέψη του δεμένη μετὰ τὴ σωτηρία του. Ὁ φόβος καὶ ἡ ἀγωνία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἀσφάλεια τῆς πόλης ὑποχρεώνουν τὸν τρωϊκὸ λαὸ νὰ εἶναι περισσότερο πειθαρχικὸς στὸ βασιλιά, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι στίς κρίσιμες στιγμὲς λείπουν καὶ οἱ σωστὲς ἀντιδράσεις τοῦ λαοῦ, ποὺ ἐκφράζονται, πότε μετὰ τὸ στόμα τοῦ Ἀντήνορα καὶ πότε μετὰ τὸ συνετὸ λόγο τοῦ Πολυδάμαντα.

Προτοῦ κλείσουμε μὲ τὸ θέμα τῆς ἀντίδρασης τοῦ λαοῦ, θὰ σημειώσουμε καὶ ἀπὸ τὸν Κόσμο τῶν Θεῶν ἓνα ἐπεισόδιο χαρακτηριστικό, ποὺ μαρτυροῦν τὴν προσπάθεια τοῦ βασιλιᾶ νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ ἓνα λαὸ ἀναταραγμένο, ποὺ δὲ συμφωνεῖ πάντοτε στὶς αὐθαίρετες ἀποφάσεις καὶ ἐπιθυμίες τοῦ ἄρχοντα. Ὁ Δίας, ὁ βασιλιάς τῶν θεῶν, καλεῖ πάνω στὸν Ὀλυμπο σὲ «Ἀγορὴν» τοὺς θεοὺς, γιὰ νὰ τοὺς ἀνακοινώσῃ τὶς ἀποφάσεις του σχετικὰ μὲ τὸν πόλεμο Ἀχαιῶν καὶ Τρώων: Θ 1-40. Ὁ τρόπος, ποὺ μιλάει ὁ Δίας στοὺς ἄλλους θεοὺς, φανερώνῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει τάξη καὶ σταθερὴ πειθαρχία στὸ βασίλειο τῶν θεῶν:

Θ 2-13 Ζεὺς δὲ θεῶν ἀγορὴν ποιήσατο τερπικέρανος
ἀκροτάτῃ κορυφῇ πολυδαιράδος Οὐλύμποιο·
αὐτὸς δὲ σφ' ἀγόρευε, θεοὶ δ' ὑπὸ πάντες ἄκουον·
«κέκλυτέ μεν, πάντες τε θεοὶ πᾶσαί τε θέαιναι,
ὄφρ' εἴπω τά με θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι κελεύει.
μήτε τις οὖν θήλεια θεὸς τό γε μήτε τις ἄρσην
πειράτω διακέρσαι ἐμὸν ἔπος, ἀλλ' ἅμα πάντες
αἰνεῖτ', ὄφρα τάχιστα τελευτήσω τάδε ἔργα.
ὃν δ' ἂν ἐγὼν ἀπάνευθε θεῶν ἐθέλοντα νοήσω
ἐλθόντ' ἢ Τρώεσσιν ἀρηγέμεν ἢ Λαοαῖσι,
πληγείς οὐ κατὰ κόσμον ἐλεύσεται Οὐλυμπόνδε·
ἢ μιν ἐλὼν ῥίψω ἐς Τάρταρον ἡερόεντα,

Γιὰ νὰ φθάνῃ ὁ βασιλιάς νὰ προειδοποιεῖ τοὺς ὑπηκόους του ὅτι σὲ αὐτὴν τουλάχιστον τὴν ἀπόφασή του δὲ θὰ ἀνεχθεῖ διαφωνίες καὶ ἀντιδράσεις καὶ ὅτι θὰ τιμωρήσῃ σκληρότατα τοὺς ἀταξίους, αὐτὸ σημαίνει ὅτι σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ ὑποτελεῖς του δημιουργοῦσαν προβλήματα καὶ ἔδειχναν ἀνυπακοή στὶς ἐντολές τοῦ ἄρχοντα. Ἡ σκλήρυνση τῆς στάσης τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἡ ἀπόφασή του νὰ ἐπιβάλλῃ αὐταρχικὰ μιὰ προσωπικὴ τοῦ ἐπιθυμία ξαφνιάζει τοὺς θεοὺς, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἦταν πολὺ συνηθισμένος σὲ τέτοιες ἀντιδράσεις τοῦ ἄρχοντα:

Θ 28-29 Ὡς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ
μῦθον ἀγασσάμενοι· μάλα γὰρ κρατερῶς ἀγόρευσεν.

Ὁ «λαὸς» τοῦ Ὀλύμπου μὲ τὸ στόμα τῆς Ἀθηνᾶς, θεᾶς ἐξάλλου τῆς σοφίας, ἔξυπνα ἀποφεύγει τὴ σύγκρουση μὲ τὸ βασιλιά του (Θ 31-37), χωρὶς οὐσιαστικὰ νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὶς δικές του ἐπιθυμίες. Στὸ τέλος φαίνεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς νὰ ὑποχωρεῖ στὴν ἀντίδραση τοῦ λαοῦ, ὅταν λέγῃ «ἐθέλω δέ τοι ἥπιος εἶναι» (Θ 40)¹.

1. Ὁ Codino, σ. 192, γράφει: «Ὁ Δίας διευθύνει (ὅπως ὁ Ἀγαμέμνωνας), οἱ ἄλλοι συνωμοτοῦν ἐναντίον του καὶ ἐνεργοῦν μὲ τὸν τρόπο τους, μόλις μπορῶσιν»....

Παρόμοιο έπεισόδιο υποχώρησης του βασιλιά Δία μπροστά στην αντίδραση των εγγενών, των άλλων δηλ. Θεών του Δωδεκαθέου, σημειώνουμε στο X 166-187. 'Ο Δίας βλέπει τον Έκτορα να τον κυνηγάει γύρω από την Τροία ό 'Αχιλλέας, και με έκδηλη την επιθυμία ό βασιλιάς των Θεών να σώσει τό θεοσεβή Πριαμίδα «έμὸν δ' ὀλοφύρεται ἤτορ / "Εκτορος, ὅς μοι πολλὰ βοῶν ἐπὶ μηρί" ἔκην» (X 169-70), φωνάζει και ζητάει τή συγκατάθεση και των άλλων Θεών. 'Η αντίδραση όμως εκείνων εκδηλώνεται άμέσως με τó στόμα τῆς 'Αθηνᾶς:

X 178-81 «ὦ πάτερ ἀργικέραυνε, κελαινεφές, οἷον ἔειπες
ἄνδρα θνητῶν ἔόντα, πάλαι πεπρωμένον αἴση,
ἄν ἐθέλεις θανάτοιο δυνσχέος ἐξαναλῦσαι;
ἔρδ'· ἀτὰρ οὐ τοι πάντες ἐπαινέομεν θεοὶ ἄλλοι.»

'Εδῶ χαρακτηριστική είναι ή έκφραση «ἔρδ'· ἀτὰρ οὐ τοι πάντες ἐπαινέομεν θεοὶ ἄλλοι», πού δείχνει τή διαφωνία, και πιό πολύ τήν άγανάκτηση και τήν περιφρόνηση των εγγενών στις άσύμφωνες με τήν τάξη επιθυμίες του βασιλιά. Στην αντίδραση αυτή των θεών - εγγενών ό βασιλιάς Δίας, δχι μόνο υποχωρεῖ άμέσως, αλλά και τους παρακινεῖ μάλιστα να κάνουν ελεύθερα αυτό πού θέλουν, χωρίς να κρύβει τή σκοπιμότητα τῆς υποχώρησης, να κρατήσει τή γαλήνη μέσα στο βασίλειό του «ἐθέλω δέ τοι ἥπιος εἶναι».

X 183-86 «Θάρσει, Τριτογένεια, φίλον τέκος· οὐ νύ τι θυμῷ
πρόφρονι μυθέομαι, ἐθέλω δέ τοι ἥπιος εἶναι·
ἔρξον ὅπῃ δή τοι νόος ἐπλετο, μηδ' ἔτ' ἐρῶει.»
"Ὡς εἰπὼν ὄτρυνε πάρος μεμαυῖαν 'Αθήνην·

Γενικά, όπως και πιό πάνω σημειώσαμε, και ό Κόσμος των θεών παρουσιάζει παρόμοια και αντίστοιχα φαινόμενα με τους δύο άλλους Κόσμους των θνητῶν, πού είναι αντίγραφο τους.

Κλείνοντας τó πρώτο μέρος τῆς εργασίας μας συνοψίζουμε: 'Ο ποιητής μας είναι γνωστό ότι κινεῖται ανάμεσα σε δυό εποχές: στην εποχή, πού τοποθετεῖ τὰ γεγονότα πού μᾶς τραγουδάει, τήν ήρωική εποχή, ιστορικά τή μυκηναϊκή εποχή (12ος αἰ.), και στή δική του εποχή (8ος αἰ.). Έτσι πότε χωρίς να τó θέλει και πότε αναγκαστικά αναφέρεται σε πράγματα σύγχρονά του. Πολύ εὔστοχα παρατηρήθηκε ότι ό σύγχρονος με τόν ποιητή κόσμος περνάει μέσα στο τραγούδι του από χίλια «παράθυρα», κυρίως με τις παρομοιώσεις και τις παραβολές, πού τόσο πολλές χρησιμοποιεῖ ό "Ομηρος στο έργο του¹. Δέ λείπουν όμως και οι στιγμές, πού ό ἴδιος ό ποιητής κάνει σύγκριση

«κι αὐτός, όπως ό βασιλιάς στή γῆ, είναι υποχρεωμένος να καταφεύγει συνεχῶς σε αποδείξεις τῆς δυνάμεις του και σε άπειλές, για να διατηρήσει τή θέση του». 'Ακόμα σ. 198-201.

1. Schadewaldt, σ. 163 κ., Snell, σ.265 κ., Κωτόπουλος, σημ. 82 σ. 321.

ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς κόσμους, τὸ σύγχρονό του καὶ ἐκείνον τὸ μακρινὸ τὸν ἥρωϊκὸ μυθικὸ κόσμολ. Ἔτσι τῇ στιγμῇ ποὺ ἔχει ἀποδειχθεῖ καὶ γίνεται ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλους ὅτι ποικίλα στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ: ὕλικά, πολιτιστικά, ἠθικά καὶ κοινωνικά πέρασαν μέσα στὸ τραγούδι, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι δὲν πέρασαν καὶ πολιτικὰ στοιχεῖα.

Μιὰ ἐποχὴ τόσο ταραχμένη πολιτικά, μὲ τόσες ἐσωτερικὲς κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πόλη - κράτος, ὅπως ὁ 8ος π.Χ. αἰώνας, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀφήσει ἕναν τόσο μεγάλου ποιητῆ ψυχικά ἀσυγκίνητο καὶ ἀνεπηρέαστο στὴ σκέψη του. Ἡ πάλιν ἀνάμεσα στὴν κλονισμένη ὕστερα ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους βασιλεία καὶ στὴν ἀνδρωμένη νέα τάξη τῶν εὐγενῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ μας πέρασε μέσα στὸ ἔπος - γιὰ μᾶς - συνειδητὰ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἀγαμέμνωνας γιὰ τὸν Ὅμηρο εἶναι τὸ σύμβολο τῆς θεοδοσμένης βασιλικῆς ἐξουσίας - χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ σκῆπτρο τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ ἡ ἱστορία του (B 100-8)²-, μᾶς ἐξουσίας ποὺ ἔχει ὅμως κλονιστεῖ ἐδῶ καὶ αἰῶνες. Τὸ βασιλικὸ πρόσωπο ἔχει χάσει πιά τὸ μεγάλο κύρος καὶ τὴν παλιά δόξα· στηρίζεται μόνον στὴ συνήθεια καὶ στὴν ἀνάμνηση τῆς παλιότερης ἐπιβλητικῆς παρουσίας τοῦ θεσμοῦ. Τὸ γιομάτο ρωγμῆς πιά αὐτὸ πολιτικὸ σύστημα περισώζει ἀκόμα ἡ ἀπλοϊκὴ πίστη τοῦ λαοῦ γιὰ τὴ δοσμένη ἀπὸ τὸ Δία ἐξουσία στὸ βασιλεῖα καὶ τὰ ἀντικρούμενα συμφέροντα τῶν ἰσχυρῶν εὐγενῶν, καθὼς καὶ οἱ ἄμετρες φιλοδοξίες τους γιὰ τὴν ἐξουσία, ποὺ τοὺς ὀδηγοῦσαν συχνὰ σὲ σκληρὲς καὶ ἀκαρπες ἀλληλοδιαμάχες, ποὺ ὅτὸ τέλος κατέληγαν στὴν ἀποδοχὴ μᾶς τέτοιαις οὐδέτερης, ἀλλὰ ἀδύναμης ἐξουσίας καὶ εὐκολῆς νὰ τὴν παρακοῦουν κάθε στιγμῇ ποὺ τὸ ἀπαιτοῦσαν τὰ συμφέροντά τους.

Ὁ Ἀχιλλέας πάλιν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μολονότι ποιητικὰ τοποθετεῖται μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἥρωϊκῆς ἀντίληψης (παλικάριά), ὥστόσο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ τὸν Ὅμηρό μας, τὸν ποιητῆ τοῦ 8ου αἰώνα, συμβολίζει τὴν ἀνδρωμένη τώρα καὶ ρωμαλέα τάξη τῶν εὐγενῶν, ποὺ δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἀνέχεται μόνον τὸ συμβουλευτικὸ ρόλο - «βουλή τῶν γερόντων» - κοντὰ στὴ βασιλικὴ ἐξουσία. Τώρα οἱ εὐγενεῖς, οἱ «ἀριστοί», ποὺ οἰκονομικά καὶ πνευματικά βρίσκονται σὲ πλεονεκτικότερη θέση καὶ παράλληλα βλέπουν τὴν παρακμὴ τῆς κληρονομικῆς βασιλείας, δὲ διστάζουν νὰ ἀντιστέκονται στίς αὐθαιρεσίες τοῦ βασιλεῖ καὶ νὰ ἀντιδρῶν στίς ἀποτυχημένες πολιτικὲς καὶ ἐπιζήμιες γιὰ τὴν πόλη ἐνέργειές του. Ὁ Ἀχιλλέας νομίζουμε ὅτι εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀντίδρασης καὶ ἀνταρσίας τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν ἐνάντια στὴν ἀναχρονιστικὴ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ νέα πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα μοναρχικὴ ἐξουσία, τὴ βασιλεία.

¹ E 324, M 383, 449, Y 287 κ.ά..

² Finley, σ. 140 - 41, Βλάχος, σ. 258 καὶ σημ. 162, Codino, σ. 97 κκ..

Τέλος ο στρατός συμβολίζει και αντιπροσωπεύει το λαό, ένα λαό που με την εργασία του, τους αγώνες και τις θυσίες του δημιουργήσε το νέο πολιτικό γεγονός, την πόλη - κράτος. "Αν μέσα στο τραγούδι δε φαίνεται ακόμα να αντιδρά δυναμικά και οργανωμένα και δεν προβάλλεται, όσο του ταιριάζει, είναι γιατί η όμηρική ποίηση είναι ποίηση ήρωϊκή - άριστοκρατική και τραγουδάει την τάξη των «ἀρίστων», των ήρώων¹. "Ετσι τις αντιδράσεις του λαού ή τις περιγράφει άπρόσωπα ή τις εκφράζει με τις ενέργειες και τους λόγους των ήρώων.

Συμπερασματικά νομίζουμε πως τα λίγα αυτά στοιχεΐα που παραθέσαμε είναι άρκετά να μās πείσουν ότι η πολιτική κρίση του 8ου αιώνα έχει συνειδητά περάσει στην "Ιλιάδα από τον "Ομηρο και συμβολίζεται κυρίως με τον καβγά "Αχιλλέα - "Αγαμέμνονα, αλλά και με όλες τις άλλες συγκρούσεις και διαμάχες των ήρώων μέσα στο έργο.

III

"Αλλά ως περάσουμε τώρα στο άλλο σκέλος του θέματός μας, για να δούμε πως ο "Ομηρος την πολιτική κρίση της έποχης του τη μεταπλάθει και τη μετουσιώνει σε ποιητική ύλη και πως με αυτή φτιάχνει το τραγούδι του.

Πιστεύουμε σήμερα ότι ο "Ομηρος είναι το τέλος και παράλληλα ή κορύφωση μιās ποιητικής παράδοσης - της ήρωϊκής παράδοσης². "Ετσι ως ήρωϊκός ποιητής ο "Ομηρος είναι υποχρεωμένος από τον κανόνα της ήρωϊκής ποίησης να τοποθετήσει την υπόθεση του τραγουδιού του χρονικά στο μακρινό παρελθόν, στους ήρωϊκούς χρόνους, σε μιá έποχή δηλ. φανταστική με τα δικά της γνωρίσματα και ιδανικά³. "Ακόμα ή πλούσια έπική παράδοση του προσφέρει έτοιμο το θρύλο του τρωϊκού πολέμου, τους χώρους και τα μυθολογικά πρόσωπα, που χρειάζεται. "Ετσι ο ποιητής μας δε δυσκολεύεται να μεταφέρει χρονικά στο μακρινό ήρωϊκό παρελθόν και ιδιαίτερα μέσα στα χρονικοτοπικά πλαίσια του τρωϊκού πολέμου την πολιτική κρίση της έποχης του⁴. "Η σύγκρουση της νέας τάξης με την έξουσία, των εύγενών με το βασιλιά, και με πραγματική αίτία τις αυθαιρεσίες του άρχοντα και το άναχρονιστικό κατεστημένο της βασιλείας μεταπλάθεται από τον ποιητή και μεταφέρεται ποιητικά με μαεστρία στο χώρο της ήρωϊκής τιμής.

1. Bowra (1), σ. 3 κκ., Finley, σ. 110 κκ..

2. Κακριδής (4), σ. 6, κκ., Κωτόπουλος, σ. 25 κκ. και για άλλη βιβλιογραφία σημ. 38.

3. "Ησιόδου, "Εργα και "Ημέραι, 156 - 73, Finley, σ. 29 - 30, Κωτόπουλος, σ. 11 κκ..

4. "Εξάλλου από τα παλιά χρόνια και ως σήμερα πατρίδα του ποιητή λογαριάζεται ή γύρω από την Τρωάδα "Ιωνία: Lesky (1), σ. 1 - 7.

Στὴν ἡρωϊκὴ περιοχὴ, ποὺ κινεῖται τώρα ὁ ποιητὴς μας, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προβάλει στὰ παρμένα ἀπὸ τὸν τρωϊκὸ μυθικὸ κύκλο πρόσωπα τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ ἔργου του τὰ ἡρωϊκὰ γνωρίσματα, τὶς ἀρετὲς τοῦ ἥρωα¹. Εἶναι γνωστὸ πάλι ὅτι τὰ πιὸ σημαντικὰ γνωρίσματα τοῦ μεγάλου ἥρωα εἶναι, ὅταν πρόκειται γιὰ καθαρὰ πολεμικὸ ἔπος, ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ, ἡ παλικάριά², ὅπως προτιμοῦμε νὰ τὴ λέμε, καὶ ἡ ἐξουσία. Ἔχει ἀκόμα διαπιστωθεῖ ὅτι στὴν ἡρωϊκὴ ποίηση ὅλων τῶν λαῶν τὰ δυὸ αὐτὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ ἥρωα, ἡ παλικάριά δηλ. καὶ ἡ ἐξουσία, παρουσιάζονται πάντα σχεδὸν ἐνωμένα στὸ ἴδιο πρόσωπο, στὸ βασιλιά. Εἶναι φυσικὸ, ὁ ἥρωας βασιλιάς γιὰ νὰ ἐπιβάλλεται καὶ στὸ χῶρο τῆς ἐπικράτειάς του καὶ νὰ νικάει τοὺς ἐχθροὺς τῆς χώρας του, πρέπει νὰ εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο παλικάρι, πρέπει νὰ ἔχει στὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ. Ἡ παλικάριά πάλι αὕτὴ εἶναι στὴν ἡρωϊκὴ ποίηση ἓνα κράμα σωματικῆς δυνάμης καὶ ψυχικοῦ σθένους. Οὔτε μόνο τὰ σωματικὰ προσόντα: μεγάλες σωματικὲς διαστάσεις, σωματικὴ δύναμη, ταχύτητα, ὁμορφιὰ κλπ, μποροῦν νὰ κάνουν τὸ μεγάλο παλικάρι οὔτε ὅμως καὶ μόνο τὸ ψυχικὸ σθένος. Ὁ ἀρμονικὸς συγκερασμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν ιδιοτήτων στὸν πιὸ ψηλὸ βαθμὸ εἶναι ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μεγάλο ἥρωα³. Ἐδῶ πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσουμε τὴν ἡρωϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν προέλευση ὅλων αὐτῶν τῶν ἀξιῶν καὶ ἀρετῶν τοῦ ἥρωα: τῆς παλικάριās, τῆς ἐξουσίας, τῆς σοφίας καὶ ἐμπειρίας, τῆς ὁμορφιάς κλπ. Ὅλα προέρχονται ἀπὸ τοὺς θεοὺς, εἴτε χαρίζονται ἀπὸ αὐτοὺς εἴτε περνοῦν κληρονομικὰ ἀπὸ θεϊκὴ καταγωγή στὸν ἥρωα. Ὁ ἄρχοντας ἐπομένως τῆς χώρας πρέπει νὰ εἶναι ἓνας τέτοιος ἥρωας καὶ νὰ συνδυάζει ὅλα αὐτὰ τὰ προσόντα, γιατί ἔτσι μόνο θὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλεται καὶ νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς βασιλιάς σὲ μιὰ περιοχὴ.

Τὶ κάνει ὅμως ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα του; Τὶς ἐνωμένες στὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου ἥρωα βασιλιάς ιδιότητες τῆς παλικάριās καὶ τῆς ἐξουσίας τίς χωρίζει, τίς ἀπομονώνει καὶ τίς ἀποδίδει σὲ δυὸ ἥρωες μέσα στὴν ἀχαϊκὴ παράταξη, πράγμα ποὺ δὲν κάνει στοὺς Τρῶες. Τὴν παλικάριά χαρίζει στὸν Ἀχιλλεὺς καὶ τὴν ἐξουσία στὸν Ἀγαμέμνονα. Σὲ ἓνα ὅμως ἡρωϊκὸ στρατόπεδο ἡ διάκριση τῶν δύο ιδιοτήτων, ὁ χωρισμὸς τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν παλικάριά, εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ ἡρωϊκὴ ἀντινομία. Ὁ βασιλιάς, ὅπως εἶπαμε, σὲ ἓνα στρατὸ ἢ ὁ ἀρχιστράτηγος σὲ μιὰ παράταξη, ὅπως ἐδῶ, γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξη καὶ τὴ θέλησή του, πρέπει νὰ συνταιριάζει μαζὶ μὲ τὴν ἐξουσία του καὶ τὴν ὑψηλότερη παλικάριά. Αὐτὸν τὸν κανόνα τὸν βλέπουμε

1. Bowra (1), σ. 5 κκ., Κωτόπουλος, σ. 14 κκ..

2. Κωτόπουλος, σ. 34 κκ., ὅπου δίνεται ἡ ἔννοια τῆς παλικάριās καὶ διαγράφεται τὸ περιεχόμενό της σὲ σχέση μὲ τίς ἄλλες ἀρετὲς τοῦ ἥρωα, Codino, σ. 183.

3. Κωτόπουλος, σ. 50 - 54, ὅπου βρίσκει κανεὶς συγκεντρωμένα τὰ σωματικὰ καὶ ψυχικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν παλικάριά στὴν Ἰλιάδα.

καθαρὰ νὰ τηρεῖται μέσα στὴν Ἰλιάδα χωρὶς καμιά ἐξαίρεση στὴν περίπτω-
ση τῶν ξεχωριστῶν βασιλείων. Ὁ Αἶας, ὁ Διομήδης, ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ
Ὀδυσσεύς, ὁ Μενέλαος καὶ κάθε ἄλλος βασιλιάς εἶναι μέσα στὴ χώρα του
καὶ στὸ στρατό του, ὅχι μόνο ὁ ἄρχοντας, ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶτο παλικάρι¹.

Ὁ Ὅμηρος τὴν ἀντινομία αὐτὴ μέσα στὴν ἀρχαϊκὴ παράταξη, τὴ δια-
κριση δηλ. ἐξουσίας καὶ παλικαριᾶς, εἶτε τὴν ἐπινόησε ὁ ἴδιος - τὸ πιὸ πιθα-
νὸ γιὰ μᾶς - εἶτε τὴ βρῆκε στὴν παράδοση, φρόντισε νὰ τὴν ἐκμεταλλευτεῖ
καὶ πάνω σὲ αὐτὴ νὰ στηρίξει τὸ τραγοῦδι του. Ἀκόμα νομίζουμε ὅτι ὁ Ὅμη-
ρος συνειδητὰ πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντινομία μὲ τρόπο ποιητικὸ κάλυψε τῆς
ἐποχῆς του τὴν πολιτικὴ κρίση, τὴ σύγκρουση βασιλιᾶ καὶ εὐγενῆ, ἄρχον-
τα καὶ ἀριστοκρατίας. Καὶ αὐτὸ ἦταν εὐκολο γιὰ τὸν ποιητὴ μας ἀπὸ τὴ στιγ-
μὴ, ποὺ οἱ δυὸ αὐτὲς ιδιότητες ξεχωρίστηκαν καὶ ἀποδόθηκαν σὲ δυὸ δια-
φορετικὸς ἥρωες. Ὁ Ὅμηρος τίς ἔστησε ἀντιμέτωπες, παλικαριὰ καὶ ἐξου-
σία, νὰ συγκρουστοῦν μὲ αἰτία τὴν προσβολὴ τῆς ἡρωϊκῆς τιμῆς - τῆς τι-
μῆς, ποὺ εἶναι στὴν ἡρωϊκὴ ἐποχὴ τὸ πιὸ εὐθιχτο καὶ τὸ πιὸ εὐπαθὲς σημεῖο
τῆς προσωπικότητος τοῦ ἥρωα. Στὴν ἡρωϊκὴ ποίηση ὁ ἥρωας ζεῖ καὶ ἀγω-
νίζεται μόνο γιὰ τὴ δόξα καὶ τὴν τιμὴ², στοιχεῖα καὶ ἀξίες ποὺ πηγάζουν καὶ
σχετίζονται μὲ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, μέσα στὴν ὁποία ὁ ἥρωας ζεῖ καὶ
δρᾷ καθημερινά. Ἡ ἡρωϊκὴ κοινωνία ἔχει τοὺς δικούς της κανόνες ζωῆς καὶ
τὰ δικά της μέτρα κρίσης καὶ ἀξιολόγησης τῶν μελῶν της. Τὸ ἰδανικὸ της
ὅμως εἶναι ἡ ὑπεροχή³. Ὁ ἥρωας στόχο στὴ ζωὴ του ἔχει νὰ ξεπερνάει σὲ
κάθε ἐμφάνισή του ὅλους τοὺς ὁμοίους του σὲ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις καὶ πρά-
ξεις του, ἀλλὰ πιὸ πολὺ στὴν ἀντρεωσύνη, στὴν «παλικαριά». Ἡ «ὑπεροχή»
λοιπὸν αὐτὴ εἶναι ποὺ τοῦ χαρίζει τὴ φήμη καὶ τὴν ἐκτίμηση μέσα στὴ κοι-
νωνία. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε τι ποὺ μπορεῖ νὰ μειώσῃ αὐτὴ τὴ δόξα καὶ τὴν ἐκτί-

1. Κωτόπουλος, σ. 43 - 4, 94 - 95, Ἱστορ. Ἑλλήν. Ἔθνος, τομ. Β, σ. 49.

2. Finley, σ. 31 - 32, 135 - 39, 142 - 55, Κωτόπουλος, σ. 14, Βλάχος, σ. 264, σημ. 198 (πολιτικὴ τιμὴ), 275 καὶ σημ. 111. Snell, σ. 223 κκ., 236, ὅπου καὶ ση-
μειώνει: «Ἡ ξεχωριστὴ ἀρετὴ καὶ ἐπίδοση ἐνὸς ἀτόμου σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία (ἡρωϊ-
κὴ) βρίσκουν αὐτονόμητη ἀναγνώριση. Στὸν Ὅμηρο μιὰ ἐξαιρετικὴ πράξη ἀποκτᾷ κατὰ
τρόπο φυσικὸ ἰδιαίτερη διάκριαν». Ὁ Codino, σ. 164, γράφει γιὰ τὴν ἡρωϊκὴ κοινο-
νία τῶν ἐπῶν: «Ὁ μοναδικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῆς τιμῆς: κατοχὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν ποὺ
τὰ ἀπέκτησε αὐτὸς ποὺ τὰ ἔχει μὲ τὴν προσωπικὴ του ἀξία καὶ ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ κύ-
ρος στὴν κοινωνία». Νομίζουμε ὅτι ὁ ὀρισμὸς τῆς ἡρωϊκῆς τιμῆς μόνο ἀπὸ τὴν κατοχὴ ὑ-
λικῶν ἀγαθῶν εἶναι περιορισμένος. Ἡ τιμὴ πηγάζει ἀπὸ τὸ βασικὸ ἰδανικὸ τοῦ ἥρωα,
τὴν ὑπεροχή, μιὰ ὑπεροχή, ποὺ μπορεῖ βέβαια νὰ τοῦ ἀποδώσῃ ὑλικά ἀγαθὰ, ἀλλὰ μπο-
ρεῖ πιὸ πολὺ νὰ τοῦ χαρίσῃ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴ φήμη ἀνάμεσα στοὺς ὁμοίους του. Μιὰ
«ἀριστεία» στὴ μάχη ἢ μιὰ νίκη στοὺς ἀθλητικούς ἀγῶνες μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει καθόλου
ὕλικα κέρδη ἢ, ἂν ἔχει κάποιο ὑλικὸ ἀντίκρισμα, νὰ εἶναι ἀπλῶς συμβολικόν. Ἡ ὑπεροχὴ
ὅμως τοῦ ἥρωα καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις εἶναι ποὺ τοῦ χαρίζει τὴν ἀναγνώριση, τὴ δό-
ξα, τὸ κύρος, ποὺ ὅλα μαζί ἀποτελοῦν τὴν τιμὴ τοῦ ἥρωα.

3. Z 288, A 783, Κωτόπουλος, σ. 34 κκ..

μηση, ὁ κάθε λόγος ἢ πράξη ποὺ ὑποβιάζει καὶ ὑποτιμᾷ τὴν ἀξία καὶ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἥρωα στέκεται αἰτία μεγάλης προσβολῆς γιὰ τὸν ἥρωα μὲ ἄμεση συνέπεια τὴν ὀργή καὶ τὴν ἐκδίκησή του. Ἐπιδιώξη ἀκοίμητη τοῦ προσβεβλημένου ἥρωα εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς τιμῆς του, ἡ ἀναγνώριση καὶ πάλι ἀπὸ ὅλους τῆς «ὑπεροχῆς» του. Ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ἥρωϊκὸ στοιχεῖο, τὴν τιμῇ, εἶναι ποὺ ἐκμεταλλεύεται ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα του.

Γιὰ νὰ φθάσει ὅμως ὁ ποιητὴς μας στὸ χῶρο τῆς ἥρωϊκῆς τιμῆς, εἶδαμε μὲ πόση τέχνη ἐπινοεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ «πολιτικά», θὰ λέγαμε, ἐπεισόδια: Πρῶτα τὴν αὐθαίρετη ἐνέργεια τοῦ Ἀγαμέμνονα νὰ μὴ σεβαστεῖ τὸν ἱερέα Χρῦση μὲ ἀποτέλεσμα τὴ φοβερὴ «νοῦσον» τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα· ἔπειτα τὴν αὐθαίρετη καὶ ἀντικανονικὴ ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα πρόσκληση τῆς «Ἀγορῆς» καὶ τὸν ἔλεγχο μπροστὰ σὲ ὅλο τὸ στρατὸ τοῦ ἀρχιστράτηγου καὶ βασιλιᾶ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὴν ἄστοχη πράξη του· καὶ τρίτο βάζει ὁ ποιητὴς μας τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ πέφτει σὲ μιὰ δευτέρη αὐθαιρεσία, τὴν ἀφαίρεση τῆς Βρισηΐδας, σὲ βάρος τῶρα προσωπικὰ τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ ἥρωα ποὺ ὁ Ὅμηρος κρατώντας βέβαια τὴν παράδοση τοῦ χάρισε κι αὐτὸς τὴν πιὸ μεγάλη παλικάριά, γιὰ νὰ περάσει ἔτσι στὸ θέμα τῆς προσβεβλημένης προσωπικῆς τιμῆς - θέμα καθαρὰ τῆς ἥρωϊκῆς ποίησης. Ἔτσι ἐξουσία καὶ παλικάριά, Ἀγαμέμνονας καὶ Ἀχιλλέας, βρίσκονται ἀντιμέτωποι μέσα στὴν Ἰλιάδα καὶ ὁδηγοῦνται σὲ μιὰ ὁδυνηρὴ γιὰ τὸ στρατὸ σύγκρουση, ποὺ τίς συνέπειές της ὁ ποιητὴς μας μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ του μαεστρία ξετυλίγει μέσα στὸ τραγούδι του.

Ἡ «μῆρις» τοῦ Ἀχιλλέα, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀδικία καὶ ἡ προσβολή, ποὺ κάνει ἡ ἐξουσία στὴν παλικάριά, ὁ Ἀγαμέμνονας στὸν Ἀχιλλέα, ἔχει ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἀποχώρηση τῆς παλικάριᾶς, τοῦ Ἀχιλλέα, ἀπὸ τὸν πόλεμο. Στὸν πόλεμο ὅμως ἐκεῖνο ποὺ μετράει εἶναι ἡ παλικάριά καὶ ὄχι ἡ χωρὶς μεγάλη παλικάριά ἐξουσία. Ἡ ὑπόθεση τῆς Ἰλιάδας τοποθετημένη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο χρονικὰ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ τρωικοῦ πολέμου, καὶ ἰδιαίτερα σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμή τῆς πολιορκίας, στὸ δέκατο δηλ. ἔτος τοῦ πολέμου, τοῦ ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἀχιλλέα. Ἔτσι ὁ ποιητὴς μας γιὰ νὰ τονίσει ἀκόμα πιὸ μεγάλη καὶ ἀναγκαῖα τὴν παρουσία τῆς παλικάριᾶς στὸν πόλεμο ἐπινόησε τὴν πρωτοφανή γιὰ τὴν παράδοση καὶ μεγάλη ἥττα τῶν Ἀχαιῶν. Οἱ νίκες τῶν Τρώων φανέρωναν ἔμπραχτα πόσο ἀπαραίτητη ἦταν ἡ παλικάριά, ὁ Ἀχιλλέας δηλ., γιὰ τοὺς Ἀχαιοὺς. Ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς, ὁ Ἀγαμέμνονας, γρήγορα ὑποχρεώνεται νὰ ὁμολογήσει τὴν ἀξία τῆς παλικάριᾶς, τοῦ Ἀχιλλέα, καὶ τὴν ἀναγκαῖα παρουσία της στὴ μάχη. Ἔτσι ἡ ἐξουσία ἀναγκάζεται νὰ ταπεινωθεῖ μπροστὰ στὴν παλικάριά, ὁ Ἀγαμέμνονας νὰ παρακαλέσει μὲ πρესβεία καὶ πλούσια δῶρα τὸν Ἀχιλλέα.

Ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ ποιητὴς, ποὺ χαίρεται νὰ ὁδηγεῖ τὸ τραγούδι του σὲ ἀδιέξοδο καὶ στὴ συνέχεια νὰ βρίσκει τρόπους καὶ μέσα νὰ τὸ ἐπαναφέρει στὸ δρόμο του, στὴν ἀρχικὴ του κοίτη, ποὺ ἦταν χαραγμένη ἀπὸ τὴν ἐπικὴ

τρωϊκή παράδοση¹. Έτσι στην 'Ιλιάδα ο ποιητής μας παρουσιάζοντας έναν 'Αχιλλέα άσυγκίνητο στις παρακλήσεις των 'Αχαιών και άνυποχώρητο στην όργή του και βάζοντας παράλληλα τους Τρῶες να συνεχίζουν τις νίκες τους και να φθάνουν να βάζουν φωτιά στα καράβια των 'Αχαιών οδηγούσε σε άδιέξοδο τὸ τραγούδι του. Η παράδοση σταθερή ήθελε τὴν Τροία καταστραμμένη και τὸς 'Αχαιούς νικητές. Δὲν μπορούσε ὁ 'Όμηρος νὰ ἀλλάξει αὐτὸ τὸ σχῆμα, νὰ μεταβάλλει τὴν πανελλήνια γνωστὴ και καθιερωμένη παράδοση. Ήταν ἀνάγκη νὰ βρεθεῖ τρόπος νὰ ἐπιστρέψει ἡ παλικάριά, ὁ 'Αχιλλέας, στὸν πόλεμο και νὰ νικήσουν οἱ 'Αχαιοί.

Ὁ 'Όμηρος γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ 'Αχιλλέα, παραμερίζοντας τοὺς συνηθισμένους τρόπους, τίς μεσολαβητικές δηλ. προσπάθειες (Πρεσβεία) και τὴν ἐξαγορά (δῶρα), μέσα πὺ χρησιμοποιοῦσε ἡ καθημερινὴ πολιτικὴ πράξη γιὰ τὴ συμφιλίωση ἀποστατῶν και ἄρχοντα, ἐπινόησε και πρῶσθεσε ἀζημιώτα στὴν παράδοση τὸ θαυμάσιο ἐπεισόδιο τοῦ Πάτροκλου². Ὁ θεσμός τοῦ «ἐταίρου» και τοῦ «θεράποντα»³ και γενικὰ τῆς φιλίας⁴ εἶναι ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἡρωϊκῆς κοινωνίας και ζωῆς. Ὁ ποιητής μας ἀντλώντας ἀπὸ τὸ πλοῦσιο θησαυροφυλάκιο τῆς ἡρωϊκῆς ποίησης αὐτὸν τὸ θεσμὸ δημιουργεῖ μιὰ νέα ἡρωϊκὴ μορφή, τὸν Πάτροκλο. Ὁ θάνατος αὐτοῦ τοῦ τόσο τραγικοῦ ἥρωα διευκόλυνε διπλὰ τὸν 'Όμηρο γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τραγουδιοῦ του: βοηθοῦσε και στὴν ἐπιστροφή τοῦ 'Αχιλλέα, στὴ συμφιλίωση ἀποστάτη και ἄρχοντα, πὺ ἀπαιτοῦσε ἡ παράδοση, και στὴν ἀνύψωση τοῦ 'Αχιλλέα ὡς πρῶτου σὲ παλικάριά ἥρωα μέσα στὸ τραγούδι, πὺ ἐπέβαλε ἡ ἡρωϊκὴ ποίηση.

Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ ποιητής μας μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Πάτροκλου μεταλλάζει τὸ χόλιασμα, τὴν παθητικὴ όργή τοῦ 'Αχιλλέα, σὲ ἐκδίκηση, σὲ ἐνεργητικὴ μορφή όργῆς. Τὸ πετυχαίνει αὐτὸ μετακινώντας ἐντεχνα τὴν ἐστία και τὸ αἶτιο τῆς όργῆς τοῦ 'Αχιλλέα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ 'Αγαμέμνονα και τὴν ἀφαίρεση τῆς Βρισηΐδας στὸ πρόσωπο τοῦ 'Εκτορα και τὸ θάνατο τοῦ Πάτροκλου. Πιὺ σωστά, δημιουργεῖ μιὰ πιὺ ἐντονὴ πρόκληση, ἓνα μεγαλύτερο ἐρέθισμα γιὰ ἐνεργητικὴ όργή, γιὰ ἐκδίκηση, πὺ καλύπτει μὲ αὐτὴν και σχεδὸν σβῆνει τὴν πρώτη πρόκληση. Ἡ φιλία γιὰ τὸν ἥρωα ἀξιολογεῖται ψηλότερα και ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ ζωή⁵. Έτσι ἡ ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ φίλου ζυγίζει περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη στέρηση προσωπικῶν ἀγαθῶν. Ὁ 'Αχιλλέας πρέπει νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν Πάτροκλο. Ὡστόσο γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐκδίκηση τοῦ Πάτροκλου, ἦταν ἀνάγκη ὁ 'Αχιλλέας νὰ

1. Κακριδῆς (1), σ. 10 κκ., (4) σ. 11 κκ..

2. Κακριδῆς (3), σ. 113 κκ..

3. Mireaux, σ 59 κκ., Stagakis (1) σ. 408 κκ., (2) σ. 414 κκ..

4. Kakridis J. Hélène, σ. 13 κκ., Τρυπάνης, σ. 144 κκ..

5. Αὐτὸ τονίζεται ιδιαίτερα στοὺς στίχ. Σ 80 - 81, 98 - 99, 115 - 16 (79 - 126).

ἐπιστρέψει στὸν πόλεμο, γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Ἑκτορα, τὸ φονιὰ τοῦ Πάτροκλου. Ἡ ἐπιστροφή ὅμως τοῦ Ἀχιλλέως στὴ μάχη προϋπέθετε τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα. Ἐτσι ἡ ἐκδίκηση τοῦ φίλου γίνεται τὸ αἶτιο καὶ τὸ κίνητρο τῆς ἀποκατάστασης τῶν σχέσεων καὶ τῆς συμφιλίωσης παλικαριᾶς καὶ ἐξουσίας, Ἀχιλλέως καὶ Ἀγαμέμνονα, ἀποστάτη καὶ βασιλιᾶ.

Στὴ δευτέρα τώρα περίπτωσι, στὴν ἀνύψωσι καὶ κλιμάκωσι τοῦ Ἀχιλλέως ὡς πρώτου ἥρωα μέσα στὴν Ἰλιάδα, τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Πάτροκλου βοηθοῦσε νὰ φέρεῖ σὲ σύγκρουσι καὶ σύγκρισιν τοὺς πρώτους ἥρωας τῶν δύο παρατάξεων τοῦ ἔργου, τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Ἑκτορα¹. Στὸ κάθε ἡρωϊκὸ τραγουδι - αὐτὸ εἶναι νόμος τῆς ἡρωϊκῆς ποίησης - γίνεται μιὰ κλιμάκωσι τῶν ἡρώων μὲ στοιχεῖο σύγκρισης τὸ γνῶρισμα τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς, τὴν παλικαριά, καὶ τοποθετεῖται στὴν κορυφὴ τῆς ἀξιολογικῆς κλίμακας ὁ ἥρωας τοῦ τραγουδιοῦ, τὸ παλικαρι πού ὁ ποιητὴς διάλεξε μέσα ἀπὸ τὴν παράδοσι ἢ πού ὁ ἴδιος ἐπλάσε νὰ τραγουδήσῃ τὰ κατορθώματά του². Ἐτσι στὴν Ἰλιάδα ὁ Ἀχιλλέας, ὁ ἀγαπημένος ἥρωας τοῦ Ὀμήρου, ὁ ἥρωας πού ἐνσαρκώνει τὸ ἰδανικὸ τῆς παλικαριᾶς, ἔπρεπε νὰ στηθεῖ πρώτος ἥρωας, ὅχι μόνο μέσα στὴν παράταξι τῶν Ἀχαιῶν, ἀλλὰ πρώτος καὶ πάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐχθρούς. Ὅτι ἦταν ὁ Ἀχιλλέας πρώτος στὴν παλικαριά στὴν παράταξή του³, καὶ ὅλοι οἱ Ἀχαιοὶ ἥρωες τὸ ὁμολογοῦσαν καὶ ἀποδέχτηκαν μὲ τίς νίκας τῶν Τρώων ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του. Γιὰ νὰ φανεῖ ὅμως ὁ Ἀχιλλέας πρώτος στὴν παλικαριά καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐχθρούς του, ἔπρεπε στὸ πεδίο τῆς μάχης νὰ ἀναμετρηθεῖ καὶ νὰ νικήσῃ τὸν πρώτον παλικαριὰ τῶν Τρώων, πού τέτοιο ὁ ποιητὴς μας στὴν παράταξι τῶν Τρώων ἔστησε τὸν Πριαμίδην Ἑκτορα⁴. Πῶς μπορούσε λοιπὸν μέσα στὴν Ἰλιάδα νὰ γίνῃ ἡ ἀνάδειξι τοῦ πρώτου, ἂν ὁ Ἀχιλλέας συνέχιζε νὰ μένῃ μακριὰ ἀπὸ τὸν πόλεμο; Ἐπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ ἐπανελθεῖ, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἐκδίκηση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀπαιτοῦσε τὸ εἶδος τοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ἡρωϊκὸ ἔπος.

Ὡστόσο ξέρουμε ἀκόμα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἡρωϊκῆς ποίησης ὅτι ἡ παλικαριά μακριὰ ἀπὸ τοὺς εἰρηνικοὺς ἀγῶνες καὶ τοὺς πολέμους, πού χαρίζουν τὴ δόξα καὶ τὴν τιμὴ⁵, τὸ ἰδανικὸ δηλ. καὶ τὴν οὐσία τῆς ἡρωϊκῆς ζωῆς, δὲν ἔχει κανένα νόημα, κανένα λόγο ὑπαρξῆς. Ἡ δόξα πάλι καὶ ἡ τιμὴ προϋποθέτουν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀπὸ ὅπου πηγάζουν καὶ ζοῦν σὰν ἀξίες⁶. Ἡ ὑπαρξή

1. Ἡ κλιμάκωσι τῶν δύο ἡρώων μέσα στὴν Ἰλιάδα μὲ κριτήριον τὴν παλικαριά: Κωτόπουλος, σ. 195 - 201.

2. Κωτόπουλος, σ. 87 κκ..

3. Κωτόπουλος, σ. 103 κκ..

4. Κωτόπουλος, σ. 195 κκ..

5. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συχνότητα μέσα στὸ ἔργο τῶν ἐκφράσεων: «μάχη» κωδιανείρη» Δ 225, Μ 395, Ν 270, Ξ 155, «μάχη κωδιανείρη» Ζ 124, Η 113, Θ 448, Ω 391: (ἡ μάχη πού δοξάζει τοὺς ἄνδρες).

6. Καὶ ἡ «Ἀγορή» ὅμως δοξάζει τοὺς ἄνδρες: «Ἀγορὴν κωδιανείραν» Α 490 καὶ Βλάχος, σ. 93 κκ..

δμως τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας προϋποθέτει τὴν ὀργάνωσή της καὶ τὴν ἐξουσία της. "Όλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι οὔτε ἡ παλικαριά, ὁ ἥρωας Ἀχιλλέας, μπορεῖ νὰ ζήσει ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν, οὔτε ὅμως καὶ ἡ ἐξουσία, ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνωνας, μπορεῖ νὰ λείψει ἀπὸ τὴν ἡρωϊκὴ κοινωνία, ἀπὸ τὸ στράτευμα τὸ ἀχαιϊκὸ.

Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας, τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀχαιῶν, καὶ τῇ νίκῃ ἐναντίον τῶν Τρώων ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖα ἡ συμφιλίωση καὶ ἡ συνύπαρξή μέσα στὴν παράταξη τῶν Ἀχαιῶν τῆς παλικαριάς καὶ τῆς ἐξουσίας, τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ὁ "Όμηρος, ποὺ δημιούργησε ὁ ἴδιος, ὅπως εἶδαμε, τὸ χωρισμὸ τῶν δύο ἡρωϊκῶν ἰδιοτήτων καὶ τὴ σύγκρουσή τους, πέτυχε στὸ τέλος μὲ τὴν τέχνη του νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἡρωϊκὴ τάξη καὶ τὴ διασαλευμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τρωϊκὴ ἐπικὴ παράδοση, νὰ ἐπαναφέρει δηλ. στὸ δρόμο του τὸ ξεστρατισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τραγούδι του.

IV

Συνοψίζουμε τώρα τὶς παρατηρήσεις μας: 1) Ὁ "Όμηρος μεταφέρει φανερά, νομίζουμε, μέσα στὸ τραγούδι του, ὅπως ἀναλυτικὰ εἶδαμε στὸ δεῦτερο μέρος, τὴν πολιτικὴ κρίση τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἔχει τὴ μορφή κυριότατα τῆς σύγκρουσης τῆς εὐρωστῆς τάξης τῶν εὐγενῶν, ἀλλὰ δευτὰ - δευτὰ καὶ τῆς ἀντίδρασης τοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς τοπικοὺς βασιλιάδες. Οἱ εὐγενεῖς, οἱ «ἄριστοι» τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα, ὄχι μόνο ξεσηκώνονται στὶς αὐθαιρέσεις καὶ τὶς ἄστοχες ἐνέργειες τοῦ βασιλιά, ἀλλὰ πολλές φορές, νιώθοντας πῶς δυνατοὶ ἀπὸ αὐτόν, αὐθαιρετοῦν οἱ ἴδιοι καὶ παρανομοῦν μὲ ἀποτέλεσμα τὶς διαφωνίες, τὶς συγκρούσεις, τὶς ἀποστασίες τους, ἀλλὰ παράλληλα καὶ τὶς ὑποχωρήσεις, τὴν ἀνοχή, τοὺς συμβιβασμοὺς ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς παράγοντες τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Αὐτὰ μαρτυροῦν οἱ αὐθαιρέσεις τοῦ Ἀγαμέμνονα πρὸς τὸ Χρύση καὶ τὸν Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἀντιδράσεις τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Διομήδη, τοῦ Ὀδυσσεά, τοῦ Νέστορα στὸν ἀχαιϊκὸ κόσμον τοῦ Αἰνεία, τοῦ Πάρη, τοῦ Πολυδάμα στὸν τρωϊκὸ τῆς Ἡρας, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ποσειδῶνα στὸν κόσμον τῶν θεῶν. Ὁ λαὸς πάλι, ὁ «δῆμος» γογγύζει καὶ ἀγανακτεῖ γιὰ τὶς ἐπιζήμιες καὶ πιεστικὲς γι αὐτόν ἐνέργειες καὶ τῶν δυὸ, τοῦ βασιλιά καὶ τῶν «ἀρίστων», ἀλλὰ ἀκόμα δὲ φαίνεται νὰ ἀντιδρᾷ ὀργανωμένα καὶ ἀποτελεσματικά. Αὐτὸ διαφαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο, ποὺ οἱ τρεῖς λαοί, Ἀχαιοί, Τρῶες καὶ θεοί, συγκεντρώνονται ἢ ἀποχωροῦν ἀπὸ τὴν «Ἀγορή», καὶ πῶς πολὺ ἀκόμα ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τοῦ Θερσίτη.

2) Μετουσιώνει ποιητικὰ, ὅπως παρακολούθησαμε στὸ τρίτο μέρος, αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός τοποθετώντας το χρονικὰ στὴν ἡρωϊκὴ ἐποχὴ καὶ καλύπτοντας αὐτὸ κάτω ἀπὸ μιὰ ἀντινομία τῆς ἡρωϊκῆς ζωῆς, ποὺ τόσο πετυχημένα γιὰ μᾶς δημιούργησε ὁ ἴδιος ὁ "Όμηρος - ἂν πάλι ἦταν παραδο-

σιακή, τότε ἐξυπνα τὴν ἐκμεταλλεύτηκε -: χώρισε δηλ. δυὸ ἡρωϊκὲς ιδιότητες, τὴν παλικαριά καὶ τὴν ἐξουσία, ποὺ στὸν ἡρωϊκὸ κόσμο παρουσιάζονταν ἐνωμένες στὸ ἴδιο πρόσωπο, καὶ τις ἀπόδωσε σὲ δυὸ διαφορετικοὺς ἥρωες. Ἔτσι ὁ ποιητὴς μας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέσα στὸ ἔργο του ἔστησε ἀντιμέτωπες αὐτὲς τις δυὸ ἡρωϊκὲς ιδιότητες, τὴν παλικαριά καὶ τὴν ἐξουσία, τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα, ποὺ συμβολίζουν ὁ πρῶτος τὴ ρωμαλέα τάξη τῶν εὐγενῶν καὶ ὁ δεύτερος τὸ βασιλιά, καὶ τις ἔβαλε νὰ συγκρουστοῦν μὲ ὀδυνηρὲς συνέπειες γιὰ ὅλους μέσα στὸ τραγούδι. Στὸ τέλος οἰκονομεῖ τὴ συμφιλίωσή τους - συμφιλίωση ποὺ μὲ ποικίλους τρόπους πραγματοποιήθηκαν καὶ στὶς πολιτικὲς συγκρούσεις τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς - ἐπινοώντας μερικὰ θαυμάσια ποιητικὰ εὐρήματα, μὲ τὰ ὁποῖα πλούτησε, ὅπως πιστεῖουμε σήμερα, τὴν παράδοση τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου. Αὐτὰ εἶναι: οἱ μεγάλες ἤττες τῶν Ἀχαιῶν, τὸ τραγικὸ ἐπεισόδιο τοῦ Πάτροκλου καὶ ὁ θάνατος τοῦ Ἑκτορα μὲ ὅλες τους τις προεκτάσεις. Μὲ τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ὁ Ὅμηρος κατόρθωσε νὰ ξεπεράσει ποιητικὰ καὶ τὴν ἡρωϊκὴ ἀντινομία - τὸ ξεχώρισμα παλικαριᾶς καὶ ἐξουσίας - καὶ νὰ κρατήσῃ τὸν ἐπικὸ κανὼνα τῆς κλιμάκωσης μέσα στὸ ἔργο τῶν ἡρώων - νὰ στήσῃ πρῶτο ἥρωα μέσα στὸ τραγούδι τοῦ τὸν Ἀχιλλέα - καὶ ἔτσι νὰ ἀποκαταστήσῃ τελικὰ μὲ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη ἐξουσίας καὶ παλικαριᾶς τὴν τάξη μέσα στὴν ἡρωϊκὴ κοινωνία τῆς Ἰλιάδας του, ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε διαταράξει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Βραχυγραφίες)

- Βλάχος:** Γεώργιος Κ. Βλάχος, La sociétés politiques homériques, Paris, 1974. (Πολιτικές κοινωνίες στον Όμηρο, έλλ. μετ. Μάχη Πατζίη - Αποστολοπούλου - Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, 'Αθήνα 1981).
- Botsford-Robinson:** C. W. Botsford-Ch. Robinson, Hellenic history, N. York, London, 1969 ('Αρχαία Έλληνική ιστορία, έλλ. μετ. Σωτ. Τσιτσούνης, 'Αθήνα 1979).
- Bowra:** C. M. Bowra., 1) Heroic poetry, London 1952. 2) Tradition and desing in the Iliad, Oxford 1930.
- Codino:** Fausto Codino, Introduzione a Omero, Torino 1965. (Εισαγωγή στον Όμηρο, έλλ. μετ. Γερ. Δ. Βανδῶρος, 'Αθήνα 1981).
- Feldman:** A. B. Feldman, 1) Homer and democracy, C. J. 47, 1951/52, 337-45. 2) The apotheosis of Ther-sites, C. J. 42, 1947, 219-21.
- Finley:** J. M. Finley, The world of Odysseus, London 1956. ('Ο κόσμος του Όδυσσέα, έλλ. μετ. Σοφ. Μαρκιανός, 'Αθήνα 1966).
- Flacelière:** Rob. Flacelière, Histoire littéraire de la Grèce, Paris 1962. ('Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, έλλ. μετ. Γερ. Δ. Βανδῶρος - Έλπιν. Κάζου - Βανδῶρου, 'Αθήνα 1974).
- Glötz:** G. Glötz, La cité grecque, Paris 1953. ('Η ελληνική απόλις, έλλ. μετ. 'Αγνή Σακελλαρίου, 'Αθήνα 1978).
- Ήσιόδου:** Έργα και Ήμέραι, έκδ. Oxford.
- Irmscher:** J. Irmscher, Götterzorn bei Homer, Leipzig 1950.
- Ίστορ. Έλλην. Έθνους:** 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους (Έκδοτική), 'Αθήνα 1971.
- Kakridis J. Hélène:** Hélène J. Kakridis, La notion de l'amitié et de l'hospitalité chez Homère, Thessaloniki 1963.
- Κακριδής:** Γιώαννης Θ. Κακριδής, 1) 'Η προσωπικότητα του Όμήρου, Στασίνας τομ. Γ' 1966/67 Λευκωσία. 2) Προομηρικά - Όμηρικά - Ήσιόδεια, 'Αθήνα 1980. 3) Όμηρικές έρευνες, 'Αθήνα 1944. 4) Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο, Θεσ/νίκη 1971.

Βραχυγραφίες

- Κωτόπουλος:** Ἡλίας Θ. Κωτόπουλος, Ἡ κλιμάκωση τῶν ἡρώων στὴν Ἰλιάδα, Θεσσαλονίκη 1977.
- Lesky:** Albin Lesky, 1) Homeros, R. E. Suppl. XI, 687-846, Sonderausgabe: Stuttgart 1967.
2) Geschichte der Griechischen Literatur, Bern und München² 1963. (Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, ἐλλ. μετ. Ἀγαπητὸς Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1964).
- Mireaux:** Émil Mireaux, 1) Vie quotidienne au temps d'Homère, Paris 1954. (Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου, ἐλλ. μετ. Κ. Παναγιώτου, Ἀθήνα 1971).
2) Les poèmes homériques et l' Histoire grecque, Paris 1948.
- Nilsson:** M. P. Nilsson, A history of greek religion, Oxford² 1949. (Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, ἐλλ. μετ. Αἰκατερίνη Παπαθωμοπούλου, Ἀθήνα 1971).
- Page:** Den. Page, History and homeric Iliad, Berkeley 1959. (Ἡ Ἰλιάς καὶ ἡ ἱστορία, ἐλλ. μετ. Κριτ. Πανηγύρης, Ἀθήνα 1968).
- Schadewaldt:** W. Schadewaldt, Von Homers Welt und Werk,³ Stuttgart 1965. (Ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ὀμήρου, τομ. Α, ἐλλ. μετ. Φάνης Ἰ. Κακριδῆς, Ἀθήνα 1980).
- Snell:** Bruno Snell, Die Entdeckung des Geistes,⁴ Göttingen 1975. (Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πνεύματος, ἐλλ. μετ. Δανιὴλ Ἰ. Ἰακώβ, Ἀθήνα 1981).
- Stagakis:** G. Stagakis, 1) Therapontes and Hetairoi in the Iliad as symbols of the political structure of the homeric state, Historia XV, 1966, 408-19.
2) Ὀπάων in the Iliad, Historia XVI, 1967, 414-21.
- Τρυπάνης:** Κων/νος Τρυπάνης, Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, Ἀθήνα 1975.